

Békés Vera:

A Polányi család és a pszichoanalízis kezdetei *

»Miért is írnak ... mindig olyan kínos parti ködöket, magános képzeldést, megőrülni-kezdést, kisfiúk idegéletét, kéz-öklést? Mikor így mászkálnak Pesten a «thémá»-k! «
(Kafka Margit - Állomások)

Polányi Mihály, akinek a neve egyre ismerősebb nemcsak a természettudósok, hanem a társadalomtudományok művelői körében is, családja ötödik gyermekeként Budapesten született, 1891-ben. Itt szerzett orvosi diplomát 1914-ben, majd mint katoniorvos, a Monarchia hadseregében teljesített szolgálatot 1914 és 1918 között.¹ Polányi 1919 és 1933 között Németországban komoly természettudományos karriert futott be, majd, lévén zsidó származású, családjával emigrációra kényszerült, és az angliai Manchesterben illetve Oxfordban folytatta pályáját. A kémiai fizika területén sikeres tudós, aki ekkor már a Royal Society tagja volt, túl az ötvenedik évén hivatást váltott: társadalomtudományi, filozófiai kutatásokba kezdett. Ennek eredményeképpen kidolgozott egy új ismeretelméletet, amely az emberi tudás természetét a bevett szemlélethez képest egészen újszerű módon közelíti meg, amit egészen röviden így lehetne összefoglalni: Nem azért bízunk a tudományos tényekben, mert azokat elfogulatlan, objektív vizsgálattal nyerjük, hanem fordítva, azért tudunk egyáltalán tudományos adatokat (illetve bármilyen tény) valóságosnak elismerni, mert alapvetően *megbízunk* abban, hogy világunk alapvető törvényszerűségei (pl. az okság) olyanok, ahogy azt korai gyermekkorunkban, kultúránk részeként elsajátítottuk. A tudósok egész tevékenysége ugyanis egy sor különböző jellegű, az általános célokban és módszerekben testet öltő *feltételezésre* épül, melyek egy része teljesen öntudatlanul vallott, magától értetődő hit, másik részük többé kevésbé határozott megfontolás, és vannak köztük valóban személyes sejtések. “A tudomány ezen hitei között szinte egy sincs, amely kodifikálva lenne. Nincs róluk szó a tankönyvekben, nem lehet explicit fogalmakba foglalni őket. Épp olyan megfoghatatlanok, mint valamely művészet szabályai, hiszen valójában azok is. A mester személyesen adja át őket tanítványának, aki a felfedezés és az igazolás eljárásainak gyakorlata révén sajátítja el őket.”(Polányi 1998.64)

Polányi *posztkritikai* ismeretelméletét az angolszász filozófus kollégák nem fogadták elismeréssel. Wigner Jenő, aki még a berlini években Polányi doktorandusza és nem mellesleg

---

A tanulmány eredeti megjelenési helye: Erős Ferenc - Lénárd Kata - Bóky Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis - Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Thalassa Alapítvány, Budapest, 2008. 15-52.o.

Jelen szöveg a 2005-ben elhangzott előadásom írásos változata, és egyben egy készülő nagyobb terjedelmű munka része.

¹ Polányi Mihály életrajzi adatainak forrásai közül mindenekelőtt W.T.Scott nagymonográfiájának adatait vettem figyelembe. Ld. Scott--Moleski 2005 a továbbiakban: Scott). Az újabb kutatások eredményeire a *Polanyiana* időszakos folyóiratban közölt egyes tanulmányok alapján hivatkozom.

mindvégig jó barátja volt, Polányi halálakor az életművet méltató brit tudományos akadémiai emlékbeszédében részletesen megvizsgálta ezt a kérdést: „Filozófusként Polányi kétségkívül elszigetelt volt, és azzal, hogy saját vizsgálódásait olyan nagy vehemenciával folytatta, akaratlanul is bíráló és gyanakvó pletykáknak tette ki magát. Bár számos nézetének amerikai fogadtatásával elégedett volt, oxfordi beszélgetéseiben gyakorta volt érezhető egyfajta csalódott alaphang. Ha otthonában látogatta meg az ember vagy a Merton College körül sétálgatott vele, mindig kedvesen figyelt, megjegyzést vagy bírálatot fűzött a hallottakhoz, saját érveléseiről és szellemi viaskodásairól pedig csendes humorral nyilatkozott. Ennek ellenére némi frusztráció is kicsendült hangjából. Mi lehetett a magyarázata, hogy az emberek nem figyelnek oda jobban a gondolataira?” Maga a kérdés is összetett, a válasz még inkább az. Egy része magában Polányiban rejlik. “Egy rendkívül sikeresnek mondható tudományos karrier után nemcsak hogy átváltott a filozófiára, de ezt még tudománnyal és esztétikával is keverte, sőt olykor prófétikus hangú szentbeszédekkel is... Az is igaz, hogy gondolatainak kifejtése koránt sem volt kikezdehetetlen. ... A filozófiai ellentábor mellett tudósok részéről is érték bírálatok” A fő ok azonban mégis a következő: “Polányi valójában rendkívül óvatosan fogalmaz ilyen kérdésekben, és a *Személyes tudás* erőssége részben abban áll, hogy a bizonyítékok és a példák hatalmas tárházából merít, így építve fel egy nyitott, de nem dualisztikus világképet. Ugyanakkor igaz, hogy ez a világkép nagyon határozottan nem-mechanisztikus is volt, és ez némi ellenkezést váltott ki tudományos részről. Azt is el kell ismerni, hogy a Polányi által bírált filozófiai álláspontok némelyikének szellemi otthona éppen Oxford volt. ...Amikor Polányi erre a szellemi színtérre érkezett, már kidolgozott egy olyan radikálisan új fogalmi rendszert, amelynek értelmében számos közismert filozófiai probléma elveszíti korábbi érdekességét, és újak lépnek helyükbe. Az oxfordi filozófusok egy filozófiai „képesítés nélküli”, csendes polihisztorral találták szemben magukat, aki azt állította, hogy a tény és az érték, a gondolkodás és a cselekvés dichotómiáit meg kell szüntetni, és metaforák, tudományos példák és retorikai szóvirágok áradatával kívánta bemutatni, hogyan is lehet mindezt elérni. Megkérdőjelezte a szkepticizmus és a tudományos objektivitás központi helyét, és visszaállította az elköteleződést, sőt ennél fogva a hit bizonyos fajtáit is mint a hatékony cselekvés és megértés előfeltételeit. Ezt az egészet pedig egyfajta csendes magabiztosság hatotta át, mely bizonyára nyugtalanította bírálóit, akik sem érdeklődésének kiterjedésében, sem meggyőződésében nem osztoztak.” (Wigner — Hodgkin 2002. 46-47).

Polányi újszerű ismerettani nézeteit a kortárs *pszichológusok* lényegesen többre becsülték, mint filozófus kollégáik. Ezért történhetett, hogy a hatvanas évek végén Abrahám Maslow javaslatára az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) alapításának 75. évfordulóján rendezett ülés alkalmával Polányit kérte fel az év díszelőadójának, „mint aki műveiben a tudás egy egészen új (a pszichológusok számára jól hasznosítható) koncepciójával állt elő.”(Mary H.Hall 1992.21)

Ugyancsak ez idő tájt egy pszichoanalitikus, James Hall azzal kísérletezett, hogy Jung analitikus lélektanának egyes fogalmait Polányi személyes tudás elmélete felől közelítve mélyítse el: “Polányi arra összpontosított, hogyan alakul ki a külső valóságról való tudásunk. Jung a belső valóságba pillantott be, habár »objektív psziché«- nek nevezte a mélyebb, nem személyes mélységet. Azonban Jung és Polányi egyetértene abban, hogy minden akcióban megvan a személyes kockázat és elkötelezettség elkerülhetetlen eleme. Sem a külső sem a belső világban nem találkozunk tisztán »objektív« észleléssel.” (James Hall 1992.53)

Polányi a hatvanas években tovább folytatta a tudatosság struktúrájának felderítésére irányuló vizsgálódásait, melynek során mind nagyobb hangsúlyt kapott a tudás hallgatóságos

dimenziója. „Ez a szerkezet arra mutat, hogy minden gondolatnak vannak olyan összetevői, amelynek gondolkodásunk fokális tartalmában járulékosan vagyunk tudatában, és hogy minden gondolat önnön járulékos elemeiben lakozik, mintha azok testünk részei lennének. Ezért a gondolkodás nem csupán szükségképpen intencionális..., hanem szükségképpen magában hordja a gyökereket, amelyekből fakad. Vagyis valamiről valamire („től-ig”) szerkezetű.” (Vö. Polányi 1997.167.)

Polányi nem hozta összefüggésbe a maga személyes és hallgatólagos tudás elméletét a pszichoanalízissel, sőt, világosan kijelentette, hogy az a megkülönböztetés, amelyet bevezetett a tudás fokális (artikulált) illetve járulékos (hallgatólagos) összetevőinek modellezésére, *független* a pszichoanalízisben megállapított tudatos/tudattalan megkülönböztetéstől. J. Hall mégis - és nem alaptalanul - úgy találta, hogy a Polányi hallgatólagos tudás modelljét alkalmazva esetenként kifinomultabb nyelven fogalmazhatunk meg egy sor megfigyelést illetve tapasztalatot, mint a hagyományos tudatos/tudattalan felosztás. Így például, az álom szerkezetét vizsgálva, jöllehet, az éber-én nézőpontjából az álom teljes élményanyaga tudattalan, az álmon belül számos tartalmi mozzanatra vonatkozóan az álom-én tudatos, és mégis olyan valamiről valamire irányuló („től-ig”) szerkezetű van, amely a hallgatólagos vagy járulékos komplexusokon, az álom további tartalmain alapul, s ezek a komplexusok képei.” (im.51) Hall Polányihoz fordult, s mint beszámolt róla: ő nem támasztott ellenvetést a tervvel szemben, ellenkezőleg, bátorította és tanácsokat adott neki (im.49).

Mindazonáltal Polányi írásaiban alig találunk utalást arra, hogy episztemológiájának megalapozásában vagy akár kidolgozása során támaszkodott volna a pszichoanalitikus elméletre, vagy olyasmit mondott volna, hogy valaha is hatást gyakorolt rá a pszichoanalitikus szemléletmód. Ellenkezőleg: állítása szerint, jómagam *nem* érdeklődött a pszichoanalízis iránt. *Közömbössége* – amint a J.Hallal való beszélgetés során magyarázta, (J.Hall im.49) - jórészt egyik régi pesti osztálytársa negatív véleményének hatására alakult ki benne, még a gimnáziumi időkben. Azután később - tette hozzá Polányi - ez az osztálytárs maga is neves analitikus lett.

Mielőtt a továbbiakban felvázolok néhány olyan tényezőt, amely minden bizonnyal nagyobb szerepet játszott Polányinak a pszichoanalízissel szembeni közömbösségében, mint egykori Trefort utcai „Minta” gimnáziumi osztálytársa, azt azért érdemes megemlíteni, hogy ez a személy nem más, mint *Alexander Ferenc*, a tekintélyes budapesti Alexander Bernát filozófia professzor fia, aki – tudjuk - Franz Alexander néven lett a pszichoszomatika egyik megteremtője, a Chicago-i iskola vezető alakja. Polányi és Alexander az érettségi után is kapcsolatban maradtak egymással. Polányi életrajzírója, W.T.Scott említi, hogy orvostanhallgató korukban mindketten dolgoztak Tangl Ferenc professzor laboratóriumában, a húszas években pedig, amikor mind a ketten Berlinben éltek, Polányi naplója szerint gyakran látogatták egymást. (Scott 2005. 299.o.41.n.). Kettőjük barátságának története még további kutatásra vár. Mindenesetre Polányi tanulmányaiban találkozunk Alexander névvel, mint olyan pszichoanalitikussal, akinek *van* átfogó történelem-értelmezése (ld. pl. Polányi 1998a. 72.o.). A Polányi 70. születésnapjára összeállított kötet előfizető-aláírói között ott találjuk F.Alexandert.

Ismerettségének pszichológiai forrásairól nyilatkozva Polányi jobbára csak az ötvenes években kidolgozott alaklélektani kísérletekre utal, de láthatóan figyelemmel követte és jól ismerte Révész Géza munkáit is, s a Chicagóban őrzött hagyatékában megtalálható pl. egy 1959-es újságkivágás a Time Magazine-ból, amelyen Bálint Mihály frissen megjelent könyvét (A

borzongások és regressziók világa) ismertetik.²

Polányinak voltak kifogásai a pszichoanalízissel szemben, ahogy ez pl. barátjának, Arthur Koestlernek *Insight and Outlook* c. könyvéről a *The Manchester Guardian* 1949. június 28-i számában megjelent recenziójából is kiderül, amikor üdvözli, hogy Koestler eltávolodva előképeitől, Bergsontól és Freudtól, „ledönti trónjukról a freudi szörnyeket [Freudian monsters], melyek előtt annak teoretikus erejétől és szívósságától elbűvölt írók egy egész generációja mutatott be véres intellektuális áldozatot.” És ironikusan hozzáfűzte: “Hogy Koestler határozottan elutasítja Freud azon feltevését, miszerint az ember egyetlen valóban önzetlen ösztöne pusztán vak rombolásból áll, ez jó hír, még ha az ilyen tagadás nem okoz is meglepetést. az emberiség kevésbé kiművelt többségének.” Koestler szándéka (ahogyan Polányié is), hogy közös alapot találjon a tudomány, a művészet és az etika számára. De bármennyire is érdekesek a könyvben bemutatott biológiai párhuzamok, végülis csak egy újabb fajta biológiai redukcionizmussal váltanak fel a korábbiakat. Ez pedig tévút, fejtegeti Polányi, mert „újfent csak arra csábít bennünket, hogy az emberi ügyekre úgy tekintünk, mintha azok egy mikroszkóp alatt vagy a csillagokban történnének, s a hamis felsőbbrendűség érzésével szemléljük azokat a helyzeteket, amelyeket szolgálni születünk, és nem a mesterüket játszani.”(Polányi 1949.4).

Fontos ugyanakkor azt is észrevennünk, hogy szemben a kortárs természettudósok és tudományfilozófusok jelentős többségével, Polányi írásaiban nehéz találni olyan passzust, amelyik a pszichoanalitikus elméletet annak *tudományos mivoltában* kérdőjelezné meg: „A tudomány bizonyos formái, például a pszichoanalízis, aligha sajtáthatók el könyvekből. A mai pszichoanalitikusok mindegyikét vagy személyesen Freud analizálta, vagy egy olyan pszichoanalitikus, aki viszont Freudhoz járt analízisbe, és így tovább. (Ez az apostoli utódlás modern változata).”(Polányi 1997.46) Ezeket a sorokat két „kemény” tudományból hozott konkrét példa közé iktatta (J.J.Thomson-Rutherford- és Nobel-díjas tanítványai valamint a szénhidrátok kémiai vizsgálatának angliai iskolája), s az ironia *mindhárom példára egyformán* vonatkozik. E tekintetben később sem változik Polányi álláspontja: „A freudi rendszert talán nem fogadja el teljesen a tudomány – olvasható pl. a főművében, - óriási hatása azonban, *amely tudományos igényein* alapul, világosan mutatja, hogy még egy nagyrészt sejtésszerű és meglehetősen homályos tan is nagyon érdekessé válhat ha az ember erkölcsiségével és boldogságával foglalkozik.”(Polányi 1994.I.240. valamint 281)

Elterjedt vélekedésekkel szemben, Polányi nem tartozik azok közé a természettudósok és tudományfilozófusok közé sem, akik a pszichoanalízist áltudománynak tekintik. Neki kifejezett kifogása mindenekelőtt a pszichonalitikus *mozgalommal* szemben volt: – más kortárs gondolkodókhhoz hasonlóan - az ortodox és reménytelenül zárt rendszerek egyik tipikus példájának tekintette. Karen Horneyt idézi, a „renegát” pszichoanalitikust, aki arról beszél, hogy „Az az elméletrendszer, amelyet Freud fokozatosan kialakított, annyira következetes, hogy ha egyszer mögéje sáncolja magát az ember, nehéz olyan megfigyeléseket tenni, amelyeket nem torzít el ez a gondolkodásmód”(Polányi.1994.II.76), Polányi ezen a példán keresztül mutatta rá, hogy formálisan deklarált hiteinket „végső soron csak azért tarthatjuk igaznak, mert logikailag azt megelőzően elfogadunk egy sajátos fogalomhalmazt, és ebből építjük fel minden utalásunkat a valóságra.”(Polányi 1994.II.74). De - ellentétben természettudós és tudományfilozófus kollégáinak többségével - Polányi azt is felismerte, hogy a legtöbb tudomány is *éppilyen* módon működik: „...két eltérő fogalmi sémán belül ugyanaz a tapasztalat eltérő tények és eltérő bizonyítékok formáját ölti. Az egyik oldal akár teljesen el is

---

² „Come to the Fair” – *Time Magazine* 1959 jul.20. A szerző szokás szerint nincs feltüntetve, de a rövid írást Polányi gondosan feliratozta és ellátta dátummal.

tekinthet bizonyos adatoktól abban az önhitt reményben, hogy azok valahogy tévesnek fognak bizonyulni.”(Polányi 1994.I.286).

Mindezeket szem előtt tartva is végeredményben tény marad, hogy Polányi egész tudományos pályafutása során iróniával fűszerezett távolságtartó magatartást mutatott a pszichoanalízis iránt, és ez a tény meglehetősen beszédes. Különösen, ha tudjuk, - márpedig számtalan forrásból tudjuk -, hogy a Polányi családnak több olyan tagja is akadt, aki kifejezetten lelkesedett az analitikus eszmékért, és aktívan részt vett annak népszerűsítésében, kultúrájának terjesztésében. Édesanyja, a pesti liberális értelmiséget évtizedeken át összetartó irodalmi szalonjáról híres „Cécile”, „*Cecil mama*”, „Cecilke”, a tízes években neurotikus panaszokkal többek között Bircher-Brenner intézetében töltött négy hónapot, és egyfajta laikus kiképzésen is átesett. Ferenczit is látogatta, talán huzamosabban is, aki úgy számolt be róla Freudnak, mint „szellemes, igen művelt hölgy, aki nagyszerűen felfogta a pszichoanalízis értelmét.” (184 Fer. I.355. 1910.dec.2.5). 1911. júliusában Ferenczi arról ír Freudnak, hogy „A hölgy (id. Pollatschek), aki most pszichoanalízist csinál Birchernél, s akinek megígértem az Ön orosz „Mindennapi élet”-ét, most követeli az ígéret beváltását. Én viszont elfelejtettem elhozni Öntől. Lenne szíves elküldeni neki? A neve most Frau C. Polanyi és a „Lebendige Kraft” elnevezésű Bircher szanatóriumban lakik.” (Fer. I.423) „Ettől a hölgytől egyébként megtudtam néhány érdekes dolgot arról, hogyan analizálnak Bircheréknél - számol be Freudnak - A hölgyek egész nap azzal a gondolattal járnak-kelnek hogy a következő analízisre kell készülniük. ...A tüneteket sorrendben »veszik elő«. »Három tünetből már kigyógyítottak, a negyediket még nem vették elő« - mondta a nőbeteg.” (Fer 423) Freud válaszlevelében megígéri, hogy „a Polányinének szánt könyvet előkeresem, ha megtalálom, elküldöm.” (F 424).

Polányi Cecil írt kisebb tanulmányokat is írt, sőt, olykor maga is analizált. Pólya György például idős korában elmesélte Polányi életrajzírójának, Scottnak, hálával emlékszik Cecil mamára, aki egykor analízissel gyógyította ki abból a szokásából, hogy mindent kétszer mondott (Scott 2005.299.50n). Cecil mamát mindvégig számon tartották a pszichoanalitikus mozgalom laikus aktivistái között. Még 1932-ből is olvasható ilyen tudósítás: „A Nyugat-Barátok Köre szezonzáró előadásait április második felében tartotta. 19-én és 26-án Dr. Gartner Pál és Székely Béla az Oedipus-komplexum lélektani és társadalmi jelentőségéről folytattak vitát. A vitához Dr. Máday István, Dr. Kulcsár István, Dr. Totis Béla, Dr. Szinetár Ernő, Havas Gina és Polányi Cecil szóltak hozzá.” S mint majd a továbbiakban igyekszem megmutatni, Cecil mama (úgy is mint páciens és úgy is mint „jelenség”) közvetve *hathatott* Ferenczi pszichoanalitikus szemléletének alakulására is.

Polányi Mihály legidősebb testvére, Strikerné, Polányi Laura is fontos – és talán még mindig nem egészen a valódi értékén méltányolt - szereplője a pszichoanalízis korai történetének. Polányi Laura, „Mauzi” életéről és rendkívüli személyiségéről a Kanadában élő Szapor Judit írt kitűnő könyvet, amelyben levelezések, dokumentumok és interjúk segítségével a családi és baráti anekdotákon messze túlmutató elemzéseket találunk Laura ragyogó intellektusáról, jelleméről, nem mindennapi bátorságáról, helytállásáról, centrális szerepéről a családban, a baráti körben s nem utolsósorban pedagógiai és tudományos életművéről is. (Judith Szapor 2005). „Első rendelési órám legszebb és legérdekesebb nőbetege megígérte, hogy alapos kezelést vesz Önnél. Azt hiszem, nem szükséges beajánlanom Önnek Dr. Strickerné asszonyt.” - írta róla Freud Ferenczinek itáliai nyaralásuk után, amikor a már két gyermekes fiatalasszony neurotikus panaszaival felkereste a bécsi mestert. (F 169. I.1.328). A további levelekből úgy tűnik, hogy Mauzi végül is nem lett Ferenczi paciense, de jó kapcsolatuk megmaradt. Amikor Laura, férje támogatásával, 1910 és 13 között talán a világon elsőként létesített a pszichoanalízis elveivel összhangban működő társas magántanítású intézményt

kisgyermek számára, erről Ferenczi tudósítja Freudot is: „A csinos Dr. Strickerné (aki Bécsben egyszer felkereste Önt) tanároknak tart előadást Ostwaldról, Payatról [Értsd: J. Payot] és Önről. Ezzel csinál reklámot magániskolájának, amelyben az Ön elvei szerint folyik a nevelés, emellett naturizmust és művészetszeretetet is oktatnak.” (Fer 281 I.2. 60) . Arról, hogy mit jelentett a tízes évek elején Budapesten a Freud elvei szerint folyó nevelés, a legtöbbet Arthur Koestler visszaemlékezéséből tudhatjuk meg, aki 5-6 évesen meghatározó élményekre és életre szóló barátságokra tett szert ebben a "kísérleti avantgard óvodában": „Tizenhárman jártunk Lolly néni óvodájába [ez persze nem az igazi neve, teszi hozzá az író]: kilenc fiú és hat lány. Megszámoltam magunkat egy régi fényképen. A foglalkozásokon fürdőruhában ültünk egy hosszú, rusztikus asztal körül egy napsütötte lugasban, Lolly néni kertjében. Az órák rendkívül izgalmasak voltak. Az egyik nap az „ösemberről” hallottunk történeteket, valami gorillaféléről, aki barlangban lakott, állatbőröket viselt és bunkóval vadászott; a másikon színes krétákat adtak a kezünkbe, és felszólítottak: fejezzük ki érzelmeinket úgy, hogy rajzoljuk, ami eszünkbe jut, miközben a Santa Luciát meg a Hoffmann meséi Barcaroláját játszotta a gramofon. Egy emlékezetes napon Lolly néni azzal hökkentett meg, hogy elmesélte: két gyermeke – mind a kettő velünk járt – a hasából bújtt elő, ahol most „kelti” a harmadikat, és így születik minden gyerek. Ez valóban elgondolkodtató volt. Odáig vezetett, hogy egy családi zsúron az anyámhoz fordultam részletesebb információért – és ennek következtében hirtelen kivettek a óvodából.”(Koestler 1997a. 62.)³

Polányi Mihály itt, nővére magántanodájában ismerte meg első szerelmét, Jeanette Odier-Chambaud-ot, aki zenei hallás- és ritmusfejlesztő művészi tornát oktatott. Vagyis: a fiatal Polányi még, ha akarta, sem kerülhette volna el a találkozást a pszichoanalitikus eszmével és gyakorlattal. Arról nem is beszélve, hogy a Galilei körben, melynek első elnöke kisebbik testvérbátyja, Polányi Károly volt, ő maga pedig a négytagú Tudományos Bizottság tagja, maga is aktívan hozzá kellett hogy járuljon ahhoz, hogy a Kör rendezvényein Ferenczi doktor időről időre nagyszerű előadásokat tartson. Nem kizárt az sem, bár egyelőre nem is bizonyítható, hogy Ferenczi az orvostanhallgató Polányiról is beszélt 1910 májusában, amikor beszámolt Freudnak, hogy megfogadva tanácsát: „A szakmabeli kollégáktól és az idősebb orvosoktól teljesen cserbenhagyva ifjú, lelkes diákok számára szerveztem meg a kurzust, akik végtelenül boldogok, hogy a sivár egyetemi előadások után végre valami olyasmit hallanak, ami elven, új és szép. Hetente háromszor adok elő kilenctől tizenegy óráig. A nagyszámú jelentkező közül tíz hallgatót választottam ki, két orvost (egészen fiatalokat), egy pedagógust, négy orvostanhallgatót, két jogászt, egy zenespecialistát....” (Fer. I.1.281). S hogy ez a feltételezés végül is nem alaptalan, az abból is látszik, hogy Kaffka Margit az *Állomások* c. regényének egyik alakját, Máté Janit, kétségkívül az ifjú Polányi Mihályról mintázta, és úgy örököltette meg, mint aki az új, divatos irányzatnak, a pszichoanalízisnek, legalábbis egyetemista éveiben, lelkes híve.

Kaffka ebben a bonyolult, sok szálon futó, elmélkedésekkel és vitákkal teletűzdelt történetben meglehetősen részletes - és némileg szatirikus - képet ad a korabeli kulturális szalonok világáról. A regény egyik fontos szereplője az özvegy Mautner („most Máté”) Margot, akiről megtudjuk: „Ő jelentékeny nő, *Valaki!* És nagyon érdekes emberek jönnek össze néha a házában; a legfiatalabb író- és tudósgárda tagjai, a még nem *arriéve* tehetségek, akikben ő fényesen meg tudja látni, sőt... bizonyos értelemben fejleszteni, bátorítani ... “(Kaffka 1957.96). Máté Margot gyermekei közül kettő van jelen a regényben. Egyikük a jogvégezett Feri, aki folyamatosan a radikális párt szervezésében van elmerülve, és csak ritkán vesz részt a

---

3 Arthur Koestler itt ismerkedett meg Laura lányával, Striker Évával (Éva Zeisel). A kettejük életre szóló barátságának fejezeteiről kiadatlan levelezésük alapján Striker Sándor, Striker György (Ottó) fia (öt „keltette” éppen „Lolly néni”) írt tanulmányt. (Striker 2005.36-44).

multságokban vagy olyan vitákban, ahol nem a politika a téma – a leírás nyilvánvalóan tökéletesen illik a fiatal Polányi Károlyra, aki akkortájt Jászi Oszkár Radikális pártjának titkára volt. A másik fiú Máté Jani, a szépművészeti orvostanhallgató, aki az új terápia, a pszichoanalízis híve. Tudni érdemes, hogy az *Állomások* első változatát 1914-ben közölte a Vasárnapi Újság, és 1917-ben - átdolgozás után - jelent meg könyv formájában. Ezt a regényt kortárs kritikusként Tóth Árpád igen elismerően méltatta a Nyugat-ban, de bírálta azért, hogy „*Modelljei, melyek után dolgozott, nincsenek kellőleg felismerhetetlenné téve, s felismerésük néha disszonáns módon hat. Helyesebb lett volna belőlük csak a típust kiragadni s aláhúzni, egyéni vonásaikat pedig külön fejleszteni, fantáziával megalkotni s nem pedig sokszor végletekig pontosan másolni.*” (Tóth Árpád 1917.22. [Kiem.: B.V.]

Egy emlékezetes jelenetben „Margot anya kellemesen köpcös alakjával egy hárszaplagra dőlt, Rosztoky féle, tarka selyempárnát gyúrt barna feje alá; sötét szemgolyóját lassan forgatta a társaság fölött. – Nem kell mindjárt férfiak szidni, - kezdte idegenes kiejtésével, mely jól állt neki. – Nem lehet könnyű mesterség! Gondoljátok, mindig kérni, szolgálni, udvarolni azért, ami kell nekik! Alázatos lenni, hazudni muszáj, az rossz lehet, szégyenteljes, komikus...Szegény anyám, te, -mulatott a nagyobbik fia - széjjelrepegetnek új, feminista barátaid, ha ilyeneket fogsz mondani a gyűléseiken! – No, szólj már te is, ez neked való! – markolta vállon az öccsét. A hűtlenség – simogatta Jani leendő szakállát – nem olyan egyszerű! A nő hatalma elleni ösztönös lázadás a tudat alatt, kiszorítási tendencia, függetlenségi próba! A szülők iránti ellenérzés, a „Gegenvatertrieb” is így készítet eltávolodásra, saját útra térésre. Nemcsak a csapodárság természetes ösztön, szexuális kényszer; - sokkal inkább az a hű-lenni akarás, megkapaszkodás a nehezen szerzettbe; - mert hisz összülénk harc és veszély árán jutottak párhoz. Az én véleményem szerint ez az elsődleges; a hűtlenség már egyike azoknak a tendenciáknak, melyek legszarnokibb ösztöneink ellen indítanak, azt kicsibe vétetni, jelentőségét, kényszerét negálni. Oda tartozik, ahová minden társadalmi illemgát, konvenció is, mely szintén e hajlamok elrejtésének, kiszorításának vágya...” (Kafka 1957. 222) És bár a főhősnő, Rosztoky Éva hüledezve és kuncogását csak nehezen visszafojtva hallgatja őket, mert nem-igen hiszi, hogy ezek itt komolyan beszélnek: később, Velencében egy különösen élénk álma mégis elgondolkodásra készíti: „Milyen bolond ellenőrizhetetlen, rosszlemkű víziók, s mily kínosan ébredt! Honnan jöttek most elő, az álom ellenőrzetlen öntudatába; mikor ébren már oly rég és teljesen megszabadult, kiépült? Vajon csakugyan az *én igazabb* mélyéről; mert onnét, hova nem ér el akarat és szándék hatalma, büszkeség, erély és erkölcs, *a tudat alatról*, ahogy Máthé Jani és a többiek magyarázzák ?”(uo. 325).

Kafka a regény végén enyhén szatirikus felhanggal, ilyennek látja Jani jövőjét:”A másik hírem: Schön Olga eljegyzése Máthé Janival, az ideg orvos magántanárral. Nem is rossz dolog! Jani szép fiú, csendes fiú; régi hittételein már fölényel mosolyog, a „tudat feneké”-t nem vitte a katedrára; de a női idegéletnek még ma is nagy megértője. ...[itt az író utalást tesz arra, hogy ez a házasság mindkettőjükre nézve kompromisszum, a dúsgazdag Olga csalódott a korábbi kapcsolatában, az elszegényedett családból jövő Jani pedig “megértő”]”...vigye el az ördög, mégiscsak lehet „megértő” az ember. és elnézhet egyt-mást múltban és jövőben....De a tanári szék most biztosítva van Jánosunknak; és Margot, az anyja örömben úszik.”(uo. 500).

Tudjuk persze, hogy az életben Polányi és a többiek sorsa egészen másképp alakult, s tudományos ambíciói is másfelé vezették, de ezt az író, a 18-as spanyolnátha járvány áldozataként már nem érthette meg. Mindenesetre nekünk itt két mozzanat mond sokat: “Jani szép fiú, csendes fiú, régi hittételein már fölényel mosolyog, a »tudat feneké«-t nem vitte a

katedrára....”, és: “Margot, az anya örömben úszik, hogy a tanári szék most biztosítva van Jánosunknak.”

Nyilvánvaló tehát, hogy ezek a tényezők és a még továbbiakban vázolandó körülmények jelentős szerepet játszhattak Polányi pszichoanalízissel szembeni „közömbösségének” kialakulásában, minden bizonnyal fontosabban, mint iskolatársának hajdani véleménye.

Mindezek vizsgálata azután átvezet bennünket egy lényegesen átfogóbb problémakörbe: az olyan típusú család ugyanis, amelynek ötödik gyermekeként Polányi megszületett, egyáltalán nem ritka kivétel ebben az időszakban.

Cecil mama

Az már az eddigiekből is kiderülhetett, hogy Polányi Cecil, (Pollacsek Mihályné, Cecilia Wohl) már életében legendás személyiség volt, és mind a mai napig annak számít.

1862-ben (vagy 1861-ben) született Vlnában. Apja Alex (vagy Asher) Wohl (1836-1905), elismert felvilágosult tudós talmudista, a vilnai rabbi szeminárium tanára volt, a társadalmi nyitás és mérsékelt asszimiláció híveként ő írta az első héber-orsz kétnyelvű zsidó imakönyvet, amit a kormányzat kitüntetéssel jutalmazott. Tudunk Cecilnek egy fiútestvéréről (Polányi Mihály életrajzírója szerint ikertestvéréről (Scott 2005.6) Lazar Wohlról, aki egyes források szerint egy nemzetközi kereskedelmi banknál dolgozott Moszkvában és Szt. Péterváron (Szapor 2005.10), más források szerint orvos lett (Scott 2005.6) Az édesanyjáról szinte semmi nem ismeretes, azon túl, hogy Wohl nagyapa levelei végén rendszerint tolmácsolta felesége üdvözlését is. Cecil szüleiről Polányi Károly özvegye, Duczynska Ilona visszaemlékezésének legújabb kiadásában felbukkan egy változat, amit Szapor Judit is lehetségesnek tart: Wohl papa nem sokkal korábban özvegyülhetett meg, amikor Cecil elkerült otthonról. Apja újra házasodott, és keresztény házvezetőnőjét vette feleségül. (Szapor. 2005.158.10n) Ehhez viszont – feltehetően ki kellett volna keresztelkednie, amiről nem tudunk. A nagyapa intenzív levelezést folytatott unokáival, különösen Mauzival, és idős korában Cecilékhez, Pestre is költözött. A Pollacsek famíliáról mégis jóval több tényről tart számon a családi emlékezet, mint az anyai ágról. Ami érthető, hiszen a Pollacsek familia nagyon sok kiváló családtaggal büszkélkedhet: elég itt Pollacsek Mihály testvérei közül megemlíteni Schlesinger Gyuláné, Pollacsek Lujzát: Szabó Ervin édesanyját, és Seidler Lipótné, Pollacsek Vilmát: Seidler Irma (Lukács György egykori szerelme) és Seidler Ernő édesanyját.

Cecil Vlnában, orosz középiskolában érettségizett, ott tett szert széles irodalmi műveltségének alapjaira. Tizenhét éves volt, amikor barátnőjével, Anna Lvovnával együtt, Bécsbe került egy taborstrasszei ékszerészhez tanoncnak. A család elbeszélése szerint ennek fő oka, hogy megóvják a forradalmi eszmékért lelkesedő fiatal lányokat a cári Oroszországban rájuk váró veszedelmektől. Szapor elemzése szerint ebben az is szerepet játszhatott, hogy a ezernyolcszáz nyolcvanas évek elejére erejét veszítette a cári rendszer korábbi reformszelleme. A tehetősebb zsidó családok ekkortól Zürichbe küldték tanulni leányaikat. Hogy Cecil Bécsbe került szakmát tanulni, arra utal, hogy a család nem követte vagy nem követhette az általános tendenciát. (Szapor 2005.11). A rebellis eszmék Bécsben is hatottak: a következő évben Anna férjhez ment a forradalmár (és szintén Vlnából származó) Samuel Klatskohoz, Cecil pedig hamarosan egy sikeres, világlátott vasútépítő mérnök vállalkozó, Pollacsek Mihály felesége lett. Amikor 1881-ben, megesküdtek, Cecil tizenkilenc, férje pedig harminchárom éves volt. Egy éven belül, 1882-ben megszületett első gyermekük, Laura, majd 1883-ban Adolf, 1886-ban Károly, 1888-ban Zsófia, 1891-ben Mihály, végül pedig Pál: ő

valamikor 1893 táján, szellemi fogyatékkal született és kamasz korában meghalt.

Pali sorsáról csak keveset tudunk. Fennmaradt egy családi fénykép, ahol együtt látható a hat testvér, és tudjuk, hogy a fiút egy korszerű budai intézetben ápolták, s hogy Misi 1907-ben, még biztosan látogatta. „Hogy mi volt Palival, az egyszerűen nem volt beszédtema a családban” – így fogalmazott Scottnak később, a nyolcvanas években Laura legfiatalabb gyermeke, Sriker György (Ottó). Érdekes adalék viszont, ám biztos ismeret hiányában *legfeljebb találgatásra* adhat alapot arról, hogy van-e összefüggés a fiú betegsége és aközött, hogy Polányi Mihály első, még orvostanhallgató korában, 1910-ben, magyarul, majd a rákövetkező évben németül publikált tudományos cikkének címe: „Adatok a hydrocephalus-folyadék [vízfejűség-agyvíz] chemiájához” (Beck Mihály - 2001.20).

A nyolcvanas évek végén a család Pestre költözött, vagyonuk gyorsan gyarapodott, és ez - ahogy később Polányi Károly emlékei nyomán lánya, Kari Polányi-Levitt írja: lehetővé tette számukra, hogy kialakítsanak egy felső középosztálybeli, ugyanakkor azonban a magyar dzsentrifok szokásoktól nagyon eltérő, nonkonformista életmódot, „...melynek középpontjában a gyermekek spártai szigorúságú nevelése állt. Házi oktatásban részesültek, amelynek mintájául a nyugat-európai nevelés legmagasabb szintje szolgált. A gyermekek csak 13 éves koruk után kerülhettek klasszikus gimnáziumba. Az otthoni oktatás az idegen nyelveket – angolt, franciát – is magába foglalta; korán elkezdtek olvasni a görög és latin auktorokat; a fiúk tornáztak és atletizáltak, a lányok zenét tanultak.” (Kari Polányi-Levitt. 1986.18) Polányi Károly utólag is hálással emlegette ezt a következetes nevelési szigorot: „Még az edzettségemet is neki köszönhetem - írta idős korában lányának - amely átsegített a bajokon, amikor a betegség aláásta teherbíró képességemet; s az ő gyengéd gondoskodása révén tettem szert nyelvtudásra, ami a szegénység éveiben nyitva tartotta előttem a tanulás világát, s lehetővé tette, hogy szélesebb távlatokban gondolkozzam. (Kari Polányi-Levitt. uo.)

Cecil pedig megvalósította régi elképzelését, és szalont nyitott, ahol a pesti avantgarde és a radikális értelmiség színe java megfordulhatott.

1899-1900 körül azonban az apa vállalkozása tönkrement, és anyagilag a család már nem tudott többet talpra állni.

A csőd Cecilt is megviselte. Olykor fel sem kelt az ágyból, ott evett, ott fogadta a vendégeket is, a köznapi feladatok nagy részét a gyerekek végezték. A háztartás szervezése amúgy sem tartozott Cecil erősségei közé. Nem is volt erre régebben szüksége, hiszen a férje határozottan és nagy gonddal irányította a család gyakorlati életét, ő pedig a kultúra és az eszmék világában élhetett szabadon, távol a földi gondoktól – Polányi Károly legalábbis így látta szülei házasságában apjuk szerepét: „Amíg tőle tellett, anyám virágos kertben töltötte napjait bámulói körében. Amikor nem tellett, türte egyedüllétét és egy igazi férfi túlerejével tette semmivé anyám társaságát, amelyet észre sem vett igazán.” (Levél Polányi Mihálynak édesanyjuk halálakor. Vezér 1986.90). A háztartás szervezésének terhe a tizenhét éves Mauzi nyakába szakadt, minthogy apjuk ekkoriban külföldön próbálkozott a cég talpra állításával, Cecil pedig képtelen volt a gyakorlati ügyek intézésre. Laura a harmincas években Misinek írt egyik, elég keserű hangú levelében felidézi, amint anyjuk csak feküdt a csipkés párnáin, míg a többiek elvégezték a háztartási munkát. Mégis mindeközben, - roppant jellemző módon - a család szellemi élete töretlen maradt. A nagyobb gyerekek munkát (tanítást, fordítást, szerkesztést) vállaltak a tanulás mellett. Cecil pedig energikusan terjesztette a korai orosz forradalmárok eszméit, aktívan részt vett a Társadalomtudományi Társaság életében, hosszú, akár órákig tartó, nagyszerű előadásokat tartott, és a szalon sem szűnt meg működni. Pollacsek Mihály szeretetteljes de szigorú levelein keresztül továbbra is kézben tartotta gyermekeinek nevelését, felügyelte nyelvtanulásukat és pályaválasztásukat.

1904-ben a gyermekek nevüket Polányira magyarosították, amit apjuk is szorgalmazott, bár

maga megtartotta a nevét és zsidó vallását.⁴ A bölcsészkart végző Laura még ez évben feleségül ment egy „körön kívülihez”, a nála tizenhárom évvel idősebb, jóképű és tehetős Striker Sándor üzletemberhez. Az ismerősöket, barátokat nagyon meglepte, sőt megdöbbenette az „intellektuális mésalliance”, de Laura döntése a maga szempontjából nem volt váratlan. Az év januárjában ilyeneket írt unokafivérének, Szabó Ervinnek: „Én borzasztóan szeretek támaszkodni, támogattatni, szeretek félni s szeretem, ha nekem valaki imponál, szeretek másodlagos lenni; unom a magam önállóságom, tüchtiségem terhét, ellenben kevés emberben s erkölcsi s szellemi életemnek kis részében találok ilyen támaszt - a legtöbb ember, tárgykör, olyan, hogy akarva, nem akarva - én dominálok.”(Szabó Ervin 1977.I.416). A kontextusából kiragadva is kiérezhető az írásból, hogy ez a fiatal nő változtatni akar az életén, és - egy időre legalábbis - a hagyományos értékek felé fordul. (Alig két év múlva, fiatal családanyaként már a nők jogairól és kötelességeiről ír izgalmas, bonyolult, de máig érvényes mondanivalójú brosúrát. (Polányi Laura 1986.49-60).

1905. januárjában hirtelen meghalt Pollacsek Mihály, félévvel rá elhunyt az időközben Pestre költözött és régóta beteg Wohl nagyapa is, ősszel pedig megszületett Laura első gyermeke, Striker Misi, majd a rákövetkező évben a második: Striker Éva.

Pollacsek Mihály váratlan halála az egész népes családot – testvéreit, unokaöccseit és húgait is nagyon megrendítette, gyermekeit mélységes gyászba borította.

Éppen ezért a mai olvasó eléggé furcsának találhatja azt a kurta levelet, amelyet Cecil küldött férje unokaöccsének, Szabó Ervinnek 1905. január végén, tehát alig néhány héttel a haláleset után:

„Kedves Ervin!

Bocsáss meg, ha vitánk során túlléptem a szokásos önmérséklet határát – még soha ilyen kevésbé nem akartalak megbántani. De igazán embertelenül izgatott vagyok az oroszországi események miatt – nem csekélység, ha az ember azokat a célokat, melyeket már bakfisként is minden és mindenki fölé helyezett, megvalósultnak hiszi. Tehát még egyszer: bocsáss meg és megbocsátásod jeleként gyere. *Közügyekkel kell foglalkoznom, hogy egyéni fájdalmamat elviseljem.* Cecil”(Szabó Ervin 1978.II.25 [Kiem.: B.V.]).

Nehéz megmondani, hogy valójában hogyan is érezhetett a negyvenhárom évesen megözvegyült Cecil, aki egyetlen esztendő leforgása alatt az intellektuális ambícióktól fűtött, viruló asszonyból, sokgyermekes, vagyontalan özvegy lett, elveszítette édesapját, és megszületett első unokája (ne feledjük, Mihály fia ekkoriban töltötte be a tizennegyedik évét, a mentálisan sérült Pali meg még talán tizenkettő sem volt). Lelkileg mindez nagyon megterhelő lehetett egy olyan személyiségnek, aki megszokta, hogy “virágoskertben, bámulói körében töltse napjait”. Hiszen még önnön anyai szerepéből adódó ambivalenciáival sem tudott megküzdeni, és máris szembe kellett (volna) néznie az öregedéssel. A barátoknak, rokonoknak küldött leveleiből az látszik hogy Cecil addig halogatta a szembenézést önmagával, ameddig csak lehetett. 1906. augusztus 2-án például levelet írt Dömösről Budapestre Szabó Ervinnek egy a *Szabad Gondolatban* talált figyelemreméltó cikk kapcsán, majd kifejezte örömét, hogy Ervin egészséges, valamint megemlítette a Társadalomtudomány Társaság napirenden lévő sürgető ügyeit. Ezek után mintegy melleleg arra kéri: “Menj el Mauzihoz az Andrassy út 83-ba, ahol beteg gyermekével van. Üdvözöld a házbelleket, [Jászi]

---

⁴ Egyes források szerint a gyerekek ekkor mindannyian áttértek a kálvinista hitre. Ennek az adatnak ellentmond Polányi orvosi diplomája, ahol izraelita vallásúnak tüntetik fel. Tény, hogy később, a húszas évek elején Polányi a katolikus hitre tért, meg is maradt benne, bár aktívan nem gyakorolta.

Oszkárt, [Madzsarné, Jászi] Alizt, Kornélt. Senki se jön Dömösre? Nagyszerű itt! Cecile”.(Szabó Ervin 1978.II.344) Ebből a levélből az, aki nem ismeri a szereplőket, aligha jöhetne rá, hogy írja a saját állapotos lányáról és csecsemő unokájáról beszél. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az éppen beteg gyerek Laura első szülött kislánya, aki még egy éves sincs, miközben édesanyja pedig már a kislányával várandós. Éva, 1906. november 13-án született meg. És mint azt immár *százegyedik* évét is betöltött, de még ma is tevékenykedő, világhírű kerámikus asszonyként, beszélgetései során gyakran meséli: sohasem bocsátotta meg, hogy „aggódó környezete” az édesanyját, Mauzit művi vetélésre biztatta, amikor éppen vele volt terhes. A család azzal érvelt, hogy egy újabb gyermek végleg meghiúsítaná Laura tudományos pályafutását, amelyet Striker Sándorral kötött házassága (“intellektuális mesalliance”) amúgy is veszélybe sodort. (Vö.: Ungvári Tamás: A koronatanú – Élet és Irodalom 2006. nov.17.)

A következő években is jellemző lesz Cecilre ez a fajta felfokozott fiatalos aktivitás, amit a környezetében felnövő új generáció már a korábbiaknál kevésbé tolerálja. Jól látszik ez például Bauer Hildának (Balázs Béla és Bauer Ervin testvérének) Lukács Györgyhöz ekkortájt írt leveléből (1909 jún.14.) Hilda nem örülne, ha az eltervezett nyaralásukhoz Cecil is csatlakozna: „Cécile-t tartsd vissza szerencsétlen tervétől, ha lehet. Hogy jutott ő arra a gondolatra, odamenni nyáron? Te v. talán Herbert [Balázs Béla] fecsegtetek?” Majd igen találó, bár gonoszkodó jellemzést adva nyugtatja magát: „De ahogyan én Cécile-t ismerem (nagyon rosszul, bevallom) nagyon sokat tervezhet, még többet beszélhet, megvalósítani pedig olyat fog, amit nem is tervezett.” (Bauer 1985.115).

A tízes évek a legnehezebbek Cecil asszony számára : „...nagy levertség lett úrrá rajtam, - írja ekkoriban Lukács Györgynek - mindent elfed, mindent eltávolít, a körvonalak elmosódtak, ijesztőek, hátborzongatóak...Csak annak jó, aki, mint Maga, azt mondhatja, dolgozom. Lavoro ergo sum. ...Maga él. Én alig-alig. Túlságosan fáradt vagyok...” (Vezér 1986.41)

Ezután lassú változás kezdődik: Cecil négy hónapos analízisbe fog a zürichi Bircher-Brenner szanatóriumban, majd jelentkezik Ferenczinél. „A hölgy, akit várok, egy bizonyos Pollatschekné asszony, annak a szép szemű betegnek az anyja, akit (az itáliai utazás utáni első rendelésekor) Ön küldött hozzám, de nem jött. - A hölgy (az anya) ugyanis maga is neurotikus s éppen négy hónapig járt analízisbe Zürichben Bircher-Brennernél. Annak idején egy sor csúf megjegyzést tett „obszcén” előadásaimról; mostanra teljesen megtért, igen lelkes az ügy iránt, vissza akar menni Bircherhez, hogy ott mint ápolónő, a ΨA-nek szentelje magát. Nemrég azt mondta, aggódik, nem lesznek-e nehézségeim (a vele szembeni) anyakomplexusommal.” (Fer 184. Ferenczi kiemelései)

S bár Ferenczinek ez a megjegyzése nyilvánvaló iróniát sugall, a levél teljes szövegének kontextusában mégis sokat mondó: Cecilt Ferenczi éppen telepatikus kísérleteinek egyike közepette várja. „Az analitikus munka után fennmaradó időmet gondolatátvitel-kísérletekkel ütöttem el - írja ugyanennek a levélnek az elején - Egyelőre semmi újat nem tudok jelenteni erről, kivéve a következő ... sejtésemet: ha valami miatt izgatottak vagyunk, és nem vagyunk teljesen jelen (a kísérletnél), akkor kisugározni jól tudhatunk ugyan, de befogadásra nem vagyunk alkalmasak. A nyugodt kedélyállapot kedvezőbb. ...Nincs kizárva, hogy ez a 'feszültségkülönbség' és az általa meghatározott gondolatátvitel a hétköznapi életben is játszik bizonyos szerepet, amennyiben befolyásolja a képzelettársításokat, s ezáltal a hangulatot, a cselekvést stb. is. Nagyobb jelentősége mindazonáltal csak patológikus esetben van. A befogadó személy saját tudattalan komplexusaival reagál az átvitelre, de ezek közül éppen azokat választja ki, amelyek a legközelebb állnak az átadó tudattalan komplexusaihoz. Íme egy eset: Egy hölgyre gondolok, akinek a látogatását várom.” Majd leírja, hogy a beteg,

akinek azt a feladatot adta, hogy találja ki, mire gondol éppen, sikeresen asszociál egy anyára, aki cuclit ad gyermekének, dadák jönnek mennek, és valahogyan Zürich is bekerül a képbe.

„A kísérlet során nem gondoltam ezekre a dolgokra, egészen halványan P[ollacsekne] asszony járt az eszemben. A számomra tudatelőttes gondolatra - anya történő tudattalan asszociáció felkeltette a beteg tudattalan anyakomplexusát...Ebben az esetben a felkeltett komplexusok olyanok, amelyek bennem is megvannak. Más esetekben, ahol ilyenek nem állnak rendelkezésre, a sajátját mondja, de az is hasonló az enyémhez....” (Fer 184) Majd, miután dicséri Pollacsekne asszony szellemességét és műveltségét, Ferenczi váratlanul beszámol másnapi tervéről: „11-én Miskolcra utazom anyámhoz, akinek 70. születésnapját ünnepeljük. Hivatalos 'családi ünnep' lesz - tíz élő testvér és sok-sok unoka!” (uo.)

A következő évtizedekben a Cecil mamával kapcsolatba kerülő barátok és ismerősök sokszor tapasztalhatják magukon, hogy vele találkozáskor, és beszélgetve, egyszerre hirtelen eszükbe ötlük a saját édesanyjukat. (Valahogy úgy, ahogy Jászi Oszkár például 1921-ben leírja a naplójában: „nov.30: Látogatás Cecil néninél a Fürth szanatóriumban. Nagyon fiatalos asszony bőbeszédűsége dacára. [Szegény mama deprimált sorai. Este Málikánál (azaz elvált feleségénél: Lesznai Annánál)]”)

Ötvenedik évéhez közeledve Cecil asszony - talán a pszichoanalízis hatására - lassanként elfogadja új szerepét, és valóban Cecil-mamává lesz. Az átváltozást jól érzékelhetjük Lukácsnak írt 1912 márc. 2-án kelt, utolsónak szánt levelében: „Gyuri, jó, hogy így történt. Két hónapja vagyok itt, és se nem kerestem sem meg nem találtam egyetlen régi ismerősömet sem. Leánylíceumot csinállok, segítőköt és új lehetőségeket keresek. Az analízis az én nagy, reménytelen szerelmem - a flörtölés ideje elmúlt. Rendben van. Egyetlen - mondom: egyetlen ember sincs meg a régiek közül. ...Tudattalanomban még inkább menekültem, mint tudatosan. Amikor azonban megtudtam: Gyuri itt van - akkor, mintha belém hasított volna valami, azt gondoltam (?) magamban ez az ember se nem „világ”, se nem „otthon”, ő valóban a régi élet egy darabja. Nyilván bünt követtél el (mármint én), különben nem büntetnéd magad ennyire szigorúan, és még ha nem tudod is, mi az a te bűnöd, biztosan elkövetted. Egészen biztosan. Mindazokkal szemben, akiket most látni sem akarsz, mindazokkal szemben, akik elől ma menekülsz. Egészen biztos, hogy elkövetted. De Gyurit látni akarod - itt tisztább a helyzet. Valószínűleg nem sokat rontottál rajta - Gyuri ellenállóképes volt.” (Vezér 1986.41.) Lukács - aki szintén életének egyik legválságosabb szakaszát élte - egy levélben hátrította el a találkozás lehetőségét. Ne feledjük, hogy az asszony bizalmasa volt a nemrég öngyilkossá lett Seidler Irmának és jóban volt a szintén immár halott Popper Leóval is - a Lukács életében legjelentősebb két embernek. „Közelebb állok a síráshoz, mint a dühhöz. - folytatta a levelet Ceceil - Ráborulhatnékom van az asztalra, hogy órákig sírjak. Nem azért, mert Gyuri nem jön. Nem. Azért, mert tudom: most már öreg vagyok. Gyerekekkel és magánnyal kell öveznem magam. A felnőttek gondolkodnak és elmennek. Magának tökéletesen igaza van. A levele pedig csupán felnőtt voltának bizonyítéka. Gyuri képes „ennyire” felnőtt lenni, és „így” válaszolni; tehát akkor, amikor nem „így” válaszolt, szüksége volt rád.” (uo.)

Nyilvánvaló, hogy a levél jó alkalom, hogy az eddig halogatott szembesülés önmagával megtörténjen. A felismerés fokozatainak pontos visszaadása azt mutatja igazolja Ferenczit: Cecil valóban nagyszerűen felfogta a pszichoanalízis értelmét: „Nem állom meg, sírok tovább. De inkább meghatottan, meg nagyobb fájdalommal, és még kevesebb bátorsággal mint az előbb. És az ember sok mindent tisztábban lát a könnyein keresztül. „Tudom, miért nem hívtam a többieket. Mert akkor rá kellene jönnöm: idejönnek, tehát még gyerekek. Vén gyerekek, nem szépek. Ezért hát: csak unokák, és később egy líceum, ahol újabb gyerekek

sereglenek körém. Szükségem van rájuk.” (uo.) Nota bene, A női líceumot nagyon színvonalas programmal még az évben sikerült is elindítania, noha csak két szemesztert élt meg. (Vezér 1986.9-11)

A levélbe zárt önvizsgálat tovább folytatódott: „De most mégis sírnom kell, mert nem találok megfelelő verssorokat és rímeket a helyzetre. Még pszichoanalitikusakat sem. Hiszen én magát sohasem szerettem Már mint nem úgy, mint Leót vagy Ottót [Mandl Ottó, Lukács és Polányi Károly barátja]... igazából barátok sem voltunk. És sokszor gyűlöltem is, mert Karliból „tudós” lesz, mert hallgatni fog öreg, gyöngé nő hívására, mert sohasem fog felnőni - és mégis, most miért kell sírnom? Nem inkább dühből mint bánatomban?” (uo.)

Ez a néhány sor is mutatja, amire később még vissza kell térnünk, hogy Cecilnek Károly fiával való viszonya is „elég bonyolult”. Polányi Károly így tekint vissza anyja halálakor: „Voltak évek, amikor én voltam a mindene, amikor nagylelkűségből és hiúságból szőtt szeretete majdnem megfojtotta fejlődésemet. Én határtalan lovagiassággal szerettem őt édesapám halála után, amíg csak hirtelenül ellenem nem fordult, mert reményeiben csalatkozott volt...” (Vezér 1986. 90.)

Cecil útja önmaga felé így folytatódik a levélben: „Persze düh és bánat végső soron ugyanaz. Az érzések olykor nagyon mélyen lakoznak. A gyermekkor kívánságai és vágyai; tombolnak, megkínoznak. Még engem is, öregasszony létemre? Nem tudok semmit, csak azt tudom, hogy sírnom kell ... hová lett Leó, hová lett Irma, hová azok, akik élnek: Ottó, Karli hová lettek mind, akiket elvesztettem.”

Bekövetkezik a fordulat: „... és most már tudom: nem Maga miatt sírok és nem maga kell nekem. Azért sírok, mert Halottak napján sírni szokás, és mert hazudik a naptár [a levél március 2-án kelt. BV.] és olyan évek jönnek, amikor sokszor lesz Halottak napja s pünkösöd sohase ...”

Szabályosan halad tovább a felszabadító gyászmunka (Vagyok, aki vagyok!): „És egészen biztosan csak a düh az, ami végigfolyatja orcáimon a könnyeket. Az a düh, amely még jobban elcsúfítja az öregasszonyok lepusztult arcát. De mert én Magát sose szerettem, attól sem félek, hogy megcsúnyultan jelenjek meg Maga előtt. Innen a levél csúf lélekráncai”(uo.)

Végül a változás utolsó fázisa: „Újra elolvastam búcsúsorait. Nem bántóak, nem sértőek. Felnőttek, s mivel ők felnőttek - én öreg vagyok. A kategóriák örökéletűek. ...Semmi baj, Gyuri, már nyugodt vagyok, szinte mosolygós, és ez az a pillanat, amire vártam. Felemelem a fejem, megértéssel, nem ostobán mosolygok megrázom a Maga kezét és azt mondom, bizony, bizony, Gyuri, így van ez. Pá, viszontlátásra, isten veled. Hisz velem maradnak a könyvek...” (uo. Kiem.:B.V.)

Talán nem volt hiábavaló ezt a levelet csaknem teljes terjedelemben idézni. Bizonyos, hogy rejlenek benne még olyan tanulságos rétegek, amelyet nem érintett a jelenlegi elemzés. Egy valami azonban még feltűnhet: a szembenézés hosszú folyamatának a végén a fiatal „diáklány Cecil” úgy vált „öregasszonnyá” „Cecil-mamává”, hogy közben mintha nem élte volna meg az „anya” életszakaszt. Gyermekai lassan felnőttek, és még mindig nem fogadta el önmagát mint odaadó, önzetlen szeretet nyújtani képes anyát (akinek őt egészséges gyermeke után született egy mentálisan sérült hatodik).

Úgy is mondhatni: még mindig többet foglalkoztatta a mások „anyakomplexusa” - ld. Ferenczi -, mint saját „gyermekkomplexusa”. És talán ez az a pont, ahol az értelmezés szükségképpen szétfeszíti a klasszikus páciens-centrikus pszichoanalízis kereteit.

Hogy Európában a családi és ezen belül különösen a női szerepekben alapvető változás történt

a 19-20. század fordulóján, ez régóta közismert. Arra is reflektáltak már sokan – kezdve magával Freuddal – hogy a lélekelemzésnek ez az új szemlélete nem véletlenül született ott és akkor, ahol és amikor. Freud a maga jelentőségét elsősorban abban látta, hogy összefüggésbe hozott korábban már ismert jelenségeket egymással, és újszerű értelmezést adott nekik. Ugyanakkor azok a későbbi bírálói, akik a szociálpszichológia és antipszichiátria felől érkeztek, joggal vetették Freud szemére, hogy ez az újszerű értelmezés nagyon is *egyoldalú*; s pácienseire, tényleges viszonyrendszerüktől elvonatkoztatva, mint *atomokra* tekintett, és nem látott bennük mást, csakis az örök, változatlan biológiai ösztöntulajdonságok individuális hordozóit. Ráadásul azzal, hogy az Ödipusz-komplexumot állította a pszichoanalitikus elmélet centrumába, elfedte – igazságosabban szólva továbbra is figyelmen kívül hagyta - az egészen korai életszakasz jellemző konfliktusait. És viszont: a „preödipális eretnokség” az ortodox freudisták szemében éppen abban állt, hogy a „vétkesek” (Jung, Rank, Ferenczi, Horney) újra és újra az anyakomplexus jelentőségét hangoztatták. Azt állították, hogy éppenséggel nem magától értetődő (és nem is igaz), hogy a korai évek anya-gyermek kapcsolata mentes lenne az ambivalenciától, problémáktól, és hogy ezek a feltáratlan és megoldatlan konfliktusok épp annyira súlyosan befolyásolhatják az életutat (ha nem súlyosabban), ahogyan a feloldatlan ödipális-konfliktusok teszik.

A hangsúly a konfliktusok feltáratlan voltán van, és az ebben való továbblépéshez egy olyan komplex történeti tényezőt is számításba kell vennünk, amelyet súlyához mérten alig vettek figyelembe az eddigi kutatások.

A demográfia történetéből ismeretes, hogy a 19. század utolsó évtizedeire a nem sokkal korábban még rettenetes méreteket öltő gyermek- újszülött- és csecsemő halandósági arány a nyolcvanas évekre *csökkenni kezdett*, és – különösen a jobb módúak körében – rohamosan terjedt a nagy család, sok, nem ritkán 7-12 felnőtt kort is elérő gyermekkel. Minthogy nem a szülések száma növekedett, úgy is lehet fogalmazni, hogy ekkortól a már a megszületett gyermekek és anyáik is – összehasonlíthatatlanul nagyobb eséllyel maradtak életben, mint akár csak néhány évtizeddel is korábban. Magyarországon a csecsemőhalandóság alakulását, mint a fejlettségi szint egy fontos mutatóját, 1891 óta regisztrálják, az akkori érték 27,2% volt, és azóta folyamatos javuló tendenciát mutat. Az 1950-es évektől kezdve ez az arány, még a legrosszabb körülmények között is, már csak ezrelékekben mérhető. (Boócné, 1991.241.) Az 1900-as évek körül Bajorországban pl. a csecsemőhalandóság még több mint 50 % -os volt. (Ottmüller.1991.-Janus 1997.55.). A világszerte - elsősorban a közép- és felsőosztályban tapasztalt gyors ütemű javulás komplex okait itt most nem tárgyalhatjuk, de azt hangsúlyozni kell, hogy **az okok sok tényezőből** álltak össze (és korántsem ismerjük valamennyit). Jelen írásban csak magát az örvendetes fejleményt, a csecsemőhalandóság ütemes visszaszorulásának tényét kell leszögeznünk, és pedig azért, mert ez a változás egy sor új, váratlan feladat és nehézség elé állította a felkészületlen szülőket.

Köztudott, hogy az egyre népesebb családról gondoskodni köteles apáknak milyen kíméletlen küzdelemben, a nyers kapitalizmus körülmények között kellett helytállniuk. Ez a terhelés, és az időről időre óhatatlanul bekövetkező kudarckok gyakran vezettek a családfenntartó öngyilkosságához vagy összeomlásához és váratlanul támadt betegség folytán korai halálához. Arról azonban ritkábban esik szó, hogy az anyáknak, akár házasságban éltek akár „erős és energikus” özvegyekké váltak, számtalan olyan feladattal kellett szembesülniük, amelyre sem a gyermekkoruk, sem *felvilágosult* neveltetésük nem készítette őket fel. Ezek az anyák ugyanis többnyire már középiskolát végeztek, valóban felvilágosult nevelést kaptak, terveik voltak önmagukkal. A házasságtól függetlenséget és biztonságot vártak, és azt, hogy úgy nevelhessék fel gyermekeiket, hogy nem kell lemondaniuk kulturális értékeikről. Anyáik és nagyanyáik gyermekei közül gyakran csak egy-két, legfeljebb három érte meg a felnőtt kort.

Természetes ezért tőlük elsősorban a szorongást, a veszteségtől már jó előre való állandó retteget láthatták, és leginkább a fájdalom méltóságteljes elviselését, vagyis a gyász kultúráját sajátíthatták el. Nagyon kevés példát láthattak ezek a fiatal lányok az odaadó, derűs, szorongástól mentes gyermeknevelés művészetéből, viszont nagyon is valószínű, hogy sokukban nyomot hagyott a környezetükben idő előtt meghalt csecsemők, kisgyermek és anyáik emléke, de legalábbis a családi elbeszélésben megőrződött története. Különösen pedig azt nem volt módjuk megtanulni, hogy hogyan gondoskodjanak szeretetteljesen évről évre szaporodó számú, egészséges gyermekeikről, mai kifejezéssel: hogyan váljanak elég-jó anyjává *mindegyik* gyermeküknek. Az írón, Lev Tolsztojon kívül alig akad, aki meg tudta volna fogalmazni és főleg őszintén *merve volna* mondani, hogy az ezernyolcszáz-nyolcvanas évektől váratlanul meginduló bőséges gyermekáldás miféle *tudattalan, de módfelett ambivalens* érzéseket váltott ki a szülőkből, különösen az anyákból. Emlékezzünk: a *Kreutzer szonáta* tragikus véget érő hősnőjének nyolc évnyi házassága alatt öt gyermeke született gyors egymásutánban, s mind életben is maradt. Mindegyiküket maga szoptatta, gondozta, s csak azért nem született több gyermeke, mert fellázadt és titokban védekezni kezdett az immár nem kívánt újabb terhesség ellen. Az újfajta, tipikusan a modernitással megjelenő anyai (és apai) szorongásnak is ebben a kisregényben - a feleséggyilkos férj szájába adva - olvashatjuk a legpontosabb leírását: "A gyerek: istenáldás; a gyerek: öröm. De hiszen ez merő hazugság. Mindez így volt valaha, most azonban nincs semmi ilyen. A gyerek: gyötrem, s több semmi. Az anyák nagy része egyenesen így is érez, s néha önkéntelenül ki is mondja. Kérdezze meg a mi körünkben, jómódú emberek közt, az anyák nagy részét, azt fogják mondani, hogy nem akarnak gyereket, mert félnek, hogy a gyerek megbetegedhetik és meghalhat, s ha már meg is születtek, nem akarják szoptatni őket, hogy ne kötődjenek annyira hozzájuk, és ne szenvedjenek. Az élvezet, amelyet a gyermek szerez nekik bájosságával; a kezeckék, lábacsák, az egész kis test bájával, ez a gyönyörűség kisebb, mint a szenvedés, nem is beszélve a betegségről, a gyermek elvesztéséről. Maga a betegség, a halál lehetőségének félelme is sok szenvedést okoz nekik." (Tolszov 1969.176.)

Ha a korabeli levelezésekbe, naplókba (akár férfiakéba, akár nőkébe) belepillantunk, mindenütt találkozhatunk ezeknek az ambivalens *lappangó* szorongással teli érzéseknek a nyomaival. A gyermekszülés és a szoptatás, a gyermekágy körüli veszélyekkel kapcsolatos erős aggodalom úgyszólván közügy, épp ezért állandó beszédtemája a családtagoknak és a barátoknak. Szemléltetésképpen idézek egy korabeli levélből: "Ha nem terelné el itt annyi minden a figyelmemet, és nem volna elég sok aggódnivalóm azáltal, hogy újból részese vagyok az itteniek [lánya és veje] örökös pénzzavarának, ami a családi szaporulattal csak egyre nyomasztóbbá válik, viselkedésed, a hallgatás, már fölöttébb nyugtalanított volna, fiam" – írja 1899 januárjában Szabó Ervinnek az édesanyja, Lujza, (Pollacsek Mihály öt testvérének egyike), aki maga is hat gyermeket nevelt fel özvegyen. "Szerettem volna jobb híreket közölni Mici állapotáról; ezúttal nagyon nehezen szedi össze magát, és még többnyire ágyban van. Az, hogy maga táplálja a kicsit, aki nagyon szépen fejlődik, jobban megerőlteti, mint gondoltam. Félek, hogy nem bírja végigcsinálni..." (Szabó Ervin 1977.I. 44). Ugyanebben a levélben Lujza mama kifejezi aggodalmát, hogy fia túl sokat időzik a bécsi – Pollacsek Ceciltől örökölt - forradalmár barátok (Klatsko, Tyeplov) körében: "Te túl magasra törsz, Posa márkiként egy csapásra meg akarod javítani a világot és az embereket; ha így folytatod, törekvéseden egész szerencséd zátonyra futhat...". Majd végül így fejezi be sorait: "Én is jól vagyok, és ha gyakran szeretnék is otthon lenni, örülök az ittlétnak mert ezzel fizikailag és erkölcsileg támogathatom Micit és élvezhetem az édes Pistikét....[Mici csecsemőjét]."

A személyes visszaemlékezések és leírások még ha első hallásra-olvasásra idilli állapotokról

tudósítanak is, megjegyzik, hogy az ilyen családokban erősen patriarchális szellem uralkodott, melyben együttműködött a feltétlen tisztelettel övezett (általában imádott), ámbar a gyermekek nevelését vasszigorral irányító apa és a gyengéd, melegséget sugárzó, művelt – legtöbbször iskolázott édesanya, aki önálló pályájának megkezdése előtt, karrierjéről lemondva lépett házasságra.

Az a patriarchális rend, amely eredetileg a családok biztonságát volt hivatva szolgálni, s amelyben egyébként a gyermekek többsége egyáltalán nem érezte jól magát, nagyon sérülékeny volt. A visszaemlékezésekből tudjuk, az anyai halálozás még igen gyakori, de az apák általában újra nősültek, akár többször is. Ezzel szemben, az apák korai halála esetén, az 5-12 gyermekkel magukra maradt nők számára gyakorlatilag reménytelenné vált, hogy az idő előtti özvegységet egy új házasság kövesse.

Emellett a saját szüleikkel szemben is elháríthatatlan kötelezettségeik voltak. A nőknek ebből a korosztályából kerültek ki a megszülető pszichoanalízis első hisztériás paciensei és egyben „tanítómesterei”(Hunter 2006.101-122). Róluk írta Thomas Szasz: „Freud idejében a fiatal, középosztálybeli nők a kötelességüknek tartották, hogy beteg apjukról gondoskodjanak. Egy hivatásos ápolónő felfogadása morális konfliktust jelentett volna számukra, mivel azt szimbolizálta volna – úgy önmaguk mint mások előtt -, hogy nem szeretik az apjukat” - Thomas Szasz korszakalkotó, megvilágító erejű felismerése, hogy a Freud által tipikusként leírt és elemzett hisztériás esetek nem annyira ösztönkonfliktusra, mint inkább *értékkonfliktusra* és éppen ezért *játszma*konfliktusra utalnak: „*erkölcsi konfliktust* hordoznak magukban, konfliktust, amelynek középpontjában az állt, hogy ezek a fiatal nők mihez akarnak kezdeni magukkal. Be akarják bizonyítani, hogy jó gyerekek, akik gondoskodnak beteg apjukról? Vagy függetleníteni akarják magukat a szüleiktől, mondjuk úgy, hogy saját családot alapítanak, vagy más módon?”(T.Szasz. 2002.278). Ezért is érdemel külön figyelmet az a korban még szokatlannak számító tény, hogy Polányi Cecil nagybeteg édesapja nem otthon, hanem az Irgalmas rend kórházban hunyt el. Tegyük hozzá azt is, hogy ez a kórház (a későbbi ORFI) volt akkor Budapest legkorszerűbb gyógyintézete, amely csak két évvel korábban nyitotta meg kapuit.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez az Európa szerte egy időben felbukkanó családtípus csak nagyon kevés közös vonást mutat akár a régebbi, tradicionális, akár a mai, tudatosan tervezett nagycsaládokkal. Ez a jobbra a feltörekvő közép- felsőközép- és felsőosztályhoz tartozó polgári család a **modernitással** jelenik meg Európa szerte, és csak nagyon rövid időszakban, egy-két generáción át marad fenn. Úgy is fogalmazatunk, hogy ez az új típusú, urbanizálódott nagy-család-szerkezet a felívelő modernitás **átmeneti** terméke. Mindaz, amit elmondhatunk róla és a benne felnövő nemzedék sajátosságairól, komplexusairól, az *úgyszólván csakis erre a korszakra* – mintegy harminc évre - jellemző.

Ki-ki a saját családja történetéből is igazolhatja a fenti tételt, de érdemes néhány ismert további példát felidézni:

Ferenczi Sándor Fraenkel Bernát és Eibenschütz Róza tizenkét (más adatok szerint tizenegy) gyermeke közül a nyolcadiknak született Miskolcon, 1873-ban. Apja – egykori negyvennyolcas honvéd - a magyar nyelvű könyvszakma egyik megteremtője. Édesanyja 1888-ban, negyvennyolc évesen megözvegyül, Sándor ekkor tizenöt éves. Egy Groddecknek írott levelében Ferenczi így jellemezte saját édesanyját és a családjukban uralkodó hangulatot: „nagyon szigorú volt, gyerekkoromban nagyon kevés szeretetet és túl sok szigort kaptam. Szentimentalitás, becézések ismeretlenek voltak családjukban. Annál inkább ápolták a szülők iránti féltő tiszteletet. Mi más lehetett ennek a nevelésnek következménye, mint képmutatás?”(Ferenczitől idézi Hidas 1997. 46)

Lev Szemjonovics Vigotszkij családjáról tudjuk, hogy apja, Szemjon Lvovics Vigodszkij (Ez a család eredeti neve) kereskedelmi akadémiát végzett, széles műveltségű, nyelveket beszélő banki főosztályvezető volt, a fehéroroszországi Gomelben. A helyi zsidó közösségi élet aktív, kezdeményező részvevője, megbecsült tagja. A családi emlékezet szerint nem volt könnyű természetű, meglehetősen rideg és szigorú, a gyermekei elé magas követelményeket támasztó családfő volt, mindazonáltal biztonságot nyújtó, gondos férj és apa, akit gyermekei szerettek és tiszteltek. A család „szíve és lelke”, a szintén igen széles műveltségű, több idegen nyelven beszélő édesanya, Cecília volt, aki tanítóképzőt végzett, ám lemondott hivatásáról, hogy egész életét nyolc gyermeke nevelésének és a háztartásnak szentelje. (Az unoka akaratlanul is árulkodó megfogalmazásában: “sohasem kapott esélyt, hogy iskolában tanítson”). A gyerekek sorban, másfél év korkülönbséggel születtek, Vigotszkij (1896-1934) nővére után második volt, fiúként a legidősebb. A nagyobb gyermekek természetesen részt vettek a háztartási munkában, és segítettek a kisebbek nevelésében, a betegek ápolásában. A szülők igyekeztek határozottan irányítani a gyerekek pályaválasztását. Így Lev Vigotszkij, eleget téve a családi elvárásnak, először a moszkvai egyetem orvosi fakultásán kezdett, de rövidesen átiratkozott a jogi karra, és mellette esztétika, pszichológia és filozófia kurzusokat látogatott a korszak leglázasabb szelleműnek, ugyanakkor legszínvonalasabbnak számító, jóllehet hivatalosan el nem ismert egyetemén, a Shanjavszkij-n. (G. L. Vygotskaya 1995. 105-6)

Ludwig Wittgenstein (1889-1951), az Osztrák Magyar Monarchia vas- és acéliparát megeremlítő Karl Wittgenstein (1847-1913) és Leopoldine Kalmus 1874 és 1889 között született kilenc gyermeke közül a nyolcadik. A családi emlékezet szerint a zenei tehetséggel megáldott apa maga fiatalon nagy lázadó volt, tizenegy testvére közül a leginkább vállalkozó kedvű, tizenhét évesen többszöri próbálkozás után Amerikába szökött, ahol két éven át alkalmi munkákból tartotta fenn magát, egyetlen tulajdona a hegedűje volt. Visszatért Bécsbe, immár a szülői akaratnak engedelmeskedve főiskolára ment, és műszaki pályára került. Karrierje gyorsan ívelt felfelé. Felesége, Poldine, akinek ígéretes zenei pályát jósoltak, azt feladva életét a gyerekek nevelésének és a fényűző háztartásnak szentelte. Palotájukat rövidesen Bécs egyik legjelentősebb zenei központjává tette, ahol rendszeresen megfordultak olyan elsőrangú zenészek, mint Joseph Joachim, Johannes Brahms, Clara Schumann, Josef Labor, Gustav Mahler és Bruno Walter, Richard Strauss. Wittgensteint, testvéreihez hasonlóan kezdetben magántanítók nevelték a szigorú apa által kidolgozott terv szerint. Hans rendkívüli zenei tehetsége dacára, apja ragaszkodott ahhoz, hogy - mint a legidősebb fiú - az üzlet és ipar világát válassza. Hans elmenekült hazulról; Amerikáig (Más források szerint Havannáig) jutott, ahol 1902-ben öngyilkos lett. Két évvel később a második fiú, Rudi is önkéntes véget vetett életének. Ahogyan majd a világháborúban a fogságba esett Kurt is. A megrendült apa, akit egyébként szociális érzéketlensége miatt is sokan gyűlölték, és nagyon sok oldalról támadtak, két fiatalabb fiával szemben már több megértést és türelmet tanúsított. Így Luckinak (Ludwignak) megengedi, hogy kimaradjon az iskolából. Az apa egy feleségéhez intézett levelében közli döntését, „hogy Luckit [...] Bécsbe kell hozni, hogy egy ideig egyszer igazán kilustálkodhassa magát. Ha Lucki otthon akar tanulni, jó; ha valamilyen műhelybe akar menni a következő hónapokra, amit egyszer úgyis szintén látnia kell, az is jó. [...] Lustálkodja ki magát, aludjon, egyen, izzadjon, menjen színházba stb.” (Nyíri 1983. 7-10; 1986. 88-92; Nedo 2001.3-5).

De ne gondoljuk, hogy ez a képlet csak az erőtelesen asszimiláló közép- vagy felső-középosztálybeli zsidó családokban érvényesül. Móricz Zsigmond Életem regénye c. könyvében a saját szülei házasságát így elemzi: „Ha most utólag megszámlátom a szüleimet: mire alapítottak ők egy ilyen nagyüzemet, kilenc gyerek arányáig? - nem tudok helyettük válaszolni. Se pénz, se posztó. Egyiküknek se volt meg erre a szemmel látható

rendeltetése. Ez a vékony, betegségekre hajlamos, túl fiatal, túl okos nőcske, aki az édesanyám ekkor lehetett, képtelenség, hogy kibírjon akkora fiziológiai feladatot. S az a pöttöm kis ember, aki a káromkodás tudományán kívül mit hozott, mi címen vállalkozott egy ekkora kis munka-hadsereg ellátására és felnevelésére? - erre sem lehetne választ adni.” (Móricz 1978.VI.921.)

A Polányi gyerekek életük végéig gyászolták édesapjukat. Wigner Jenő már idézett akadémiai emlékbeszédében szólt arról, hogy felnőtt éveiben Polányi Mihály gyakran beszélt apjával kapcsolatos gyermekkori emlékeiről, aki németországi és nyugat-európai utazásairól hazatérve alagutakról és töltekről, valamint új tudományos és oktatási eszmékről mesélt fiának.

Polányi Károly minden évfordulón levelet küldött a testvéreinek, majd Laura halála után saját felnőtt leányának, Karinak idézte fel apja alakját, évről évre. „Tavaly arról írtam neked, hogy mit jelentett számomra apám halála. Hány év telt el, mire megszűntek a vele kapcsolatos álmaim – álmaimban újból életre kelt. Sohasem halt meg! Annyira szerettem. Halála óta, mindmáig meg vagyok győződve, hogy szerette volna, ha pont olyan lányt veszek feleségül, amilyen anyád. Ebben persze sok minden egészen nyilvánvaló, hiszen imádta anyámat, aki kulturálisan az orosz világhoz tartozott, s magam is az orosz lányideál hatása alatt voltam [NB!]. (Bécsi orosz barátaink tulajdonképpen mint családtagok nőttek hozzám.) S így Ilona, aki lengyel és forradalmár volt, úgy gondolom, »megfelelő«. Hála istennek. Az igazság azonban az, hogy apám tiszta, romlatlan nyugati típusú idealizmusa (amelyet nem érintettek a 19. századi magyar értékek) szintén beszívárgott neveltetésembe, s az orosz és angolszász légkörnek ez a keveréke jutott el személyemen keresztül a galileista diákokhoz.”(Polányi-Levitt 1986.18).

Meg kell említeni azonban, hogy a legidősebb fiú, Adolf, öccseinél kevésbé idealizált emlékeket őriz az édesapjukról. Ő műszaki pályára szeretett volna menni ám: “Bár apám kiváló mérnök volt, ezt a szándékomat hevesen ellenezte. Ideálja a kereskedő foglalkozás volt, bár a családnak egyetlen tagja sem foglalkozott ezzel. Apám kívánságára beiratkoztam a Keleti Kereskedelmi Akadémiára és ezzel egyidejűleg az egyetem jogi fakultására.”(OSZK Kézirattár Fond 212). Adolf, aki ígéretes nyelvtelenség volt, s talán órá hatott legerősebben bécsi barátjuk, Samuel Klacsko forradalmi szemlélete, már középiskolás korában lefordította a kor ismert emigráns orosz anarchista szerzője, Szeptnyak “A földalatti Oroszország” c. művét, amit a Budapesti Napló folytatásokban közölt is. A jogi egyetemen megszervezte az első szocialista diákkört, aminek következtében három évre ki is zárták. Ekkorra kitüntetéssel végzett a Keleti Kereskedelmi Akadémián, és elnyert egy három éves japán ösztöndíjat. Visszatérve befejezte a jogi egyetemet. Megnősült, felesége Szécsi Frida lett, a feminista mozgalom aktivistája. Négy gyerekük született, de házasságuk válással végződött. A Tanácsköztársaság idején Adolf hivatalt vállalt a Kereskedelmi népbiztonságon, a bukás bécsi kirendeltségen érte, ahonnan Olaszországba emigrált. Szabadalmi irodát működtetett, sok mindenbe belefogott, de főleg találmányokkal foglalkozott, egyes források mérnökként emlegetik. A negyvenes években Brazíliába vándorolt ki, ahol kazántervező lett. Zsófi nem élte túl a vészkorszakot, az egyik gyermeke szellemi fogyatékos gyereke, akit nem hagyott magára; s így mindkettőjüket deportálták és koncentrációs táborban pusztultak el.

Az életben maradt testvérek idős korukban sem szakadtak el egymástól, jóllehet az emigrációban három külön földrészen, négy országban laktak, éltük végig leveleztek, segítették egymást valamint a gyerekeket, unokákat, s a családi fényképek tanúsága szerint alkalmanként találkoztak is .

Gracchusok anyja?

Cecil mama 1939 szeptemberében halt meg. Beszélték, hogy még a halálos ágyán is falta a

könyveket, hármát-négyet naponta. Ekkor már egyik gyermeke sem élt Magyarországon, s a háború kitörésével lehetőségük sem volt hazajönni. A gyászbeszédet Sós Aladár építész, egykori galileista mondta: “Drága Polányi Cecil, akit magunk között bizalmasan Cecil mamának hívtunk, mi, akik körülállunk Téged, gyermekeid barátai vagyunk, és így egy kicsit a Te gyermekeid is. Együtt nőttünk fel fiaiddal és leányaiddal, és velük együtt anyai, serkentő és dédelgető tekintetteddel bennünket is figyeltél. Diákkorunkban otthonod otthonunk volt, és kiválóan tehetséges gyermekeid a testvéreink. Ötösgletes sarokszobád a Bécsi utcában egyben a nagyvilágot, az irodalmi szalont is jelentette nekünk, és nyitott ablaka tényleg ablakot nyitott számunkra a szellemi érdeklődés minden irányába. Mi akkor nagyon fiatalok voltunk, de Te akkor is a legfiatalabb voltál közöttünk, tudásvágyad és kultúrszomjad a legmohóbb. De nemcsak a tudomány és a művészet eseményei érdekeltek, hanem mi is érdekeltünk Téged. Mindegyikünkben láttál valamit, ígéretet és értéket, anyai elfogultságodban és tehetségkutató buzgalmadban. A nagy orosz regények ősi, erős és okos, tevékeny anyáira emlékeztettél, tetézve rendkívüli szellemed finomságával és elevenségével. Három évtized múlt el azóta, s ennyi idő alatt sokat és sokszor változott a világ és benne jó magunk. Mi megöregedtünk, Te öregség, betegség és megpróbáltatásoktól meggyötörten is fiatal maradtál. Mi elfáradtunk és elszürkültünk, Te friss és színes maradtál. Mi elközönyösödtünk, Te lelkes értékkutató voltál mindvégig. Te kiábrándulhattál belőlünk, mi csak ábrándozva gondolhatunk Rád és Veled forrongó ifjúságunkra és szorongó szeretettel, mint be nem váltott ígéreteink bölcs és elnéző mentőtanújára.” (Vezér 1986.11)

Vince Sándor – Polányi Laura jó barátja írta: „...Nagyon fáj nekünk, hogy a Népszava bilincselte írója Cecil mama valóban csodálatos szemeiről és választékos öltözködéséről szólhatott csupán a nekrológban, és nem merhette megírni, hogy nekünk és az egész haladó magyarságnak ő a Gracchusok anyja volt, akinek varázslatos környezetében termékenyült bátorságra és forradalmi lendületre egy szép múltú generáció értelmisége ...”(OszK PC 212/213 vö. Vezér 1986.11)

És itt érdemes megállni, és közelebről megvizsgálni, mit is jelent pontosan “a Gracchusok anyjának lenni”, azután pedig feltenni a kérdést: Cecil valóban Cornélia szerepét vállalta el? S a válasz átvezet bennünket egy egészen általános problémához.

Ferenczi Sándor 1919-ben “*Cornélia a Gracchusok anyja*” címmel a pszichoanalitikus szemszögekből leírt egy nő típust, aki szerény és a ridegségig tartózkodó, önérzetes anya, akinek egyedüli büszkeségei a gyermekei: “Ezek az én kincseim, ezek az ékességeim”. “Bizonyára vakmerőség tőlem, - teszi hozzá Ferenczi – hogyha most, több mint két évezred múltán, újabb adalékot merek szolgáltatni Cornélia jellemének az ismeretéhez. ... ma is élnek még asszonyok a nemes Cornélia fajtájából, akik a maguk személyét illetőleg szerények, tartózkodók, gyakran kissé ridegek, de gyermekeikkel úgy büszkélkednek, mint mások az ékszereikkel...”(Ferenczi 1982.276.)

Két észrevételt kell tennünk: az egyik egy filológiai megjegyzés, s ilyenformán nem tartozik a szorososan a jelen témához, ám mégis sokat mond a pszichoanalitikus gondolkodásmód és az irodalmi kultúra kapcsolatáról: Cornélia alakja *nem* az évezredek homályából, hanem a meglehetősen közeli múltból bukkant fel Ferenczi előtt, mégpedig Várnai Zseni azonos című versében, 1915-ből:

Gracchusok anyja
Ha eljönnének hozzám Róma hölgyei,
e büsuke patrícius-asszonyok,
ha eljönnének bíboros ruhában
s megmutatnák fénylő ékeik:

a rubintot, mely hónyakuk díszíti,
a smaragdot, mely kezükön ragyog,
a gyöngyöket selyemhajukba szöve..
ha jönnének e fénylő asszonyok
és szánakozva dísztelen ruhámon,
rejtett ékeim gyúnnal kérdenék,
ha szánakozva dísztelen ruhámon,
rejtett gyöngyeim gúnnal kérdenék:
Én besuhannék kis ágysszobámba,
hol két kicsiny fiacskám szendereg,
halkan suhannék kis ágysszobámba,
hol két fiam édesen szendereg,
s én, büszke anyja az új Gracchusoknak,
e drága kincseket karomra véve,
szent göggel állnék a nagy Róma elébe:
Ím, lássátok az ékességeim!

Azt nem tudjuk, hogy Várnai Zseni anyaság-verseinek ciklusába hogyan került be Cornélia; a tényleges kölcsönhatások felderítése egy további történeti kutatásra marad. Fontosabb a másik gondolat, Ferenczi *diagnózis*a erről az anyatípusról: “Ezek után a megfigyeléseim után feljogosítva érzem magam arra, hogy a híres Cornélia esetét is – dacára régiségének – éppúgy ítélem meg, mint egy most élő asszonyét és feltegyem, hogy az ő szép jellemvonásai ugyanakkor a perverz exhibíciós hajlandóságnak az átszellemülési termékei voltak, amelyet a mi pácienseink hasonló tulajdonságai mögött mutattunk ki. Ebben a sorozatban: genitále, gyermek, ékszer, az utolsó minden bizonyosan a leginkább letompított szimbólum. ... Minden neurotikus vagy exhibicionista nő “ad oculos” demonstrálhatja nekünk ennek a szimbolikának a visszatükrözését tulajdonképpen jelentésére.”(Ferenczi 1982.276.)

Azonban, ez a diagnózis úgy tűnik, hogy nem, vagy legalábbis *nem egészen* illik Polányi Cecilre, az anyára. Még akkor sem, ha a Ferenczi által leírt (az általánosításhoz minimálisan szükséges két eset) konkrétumainak némelyike *utalhatna éppenséggel pontosan őrá*: hiszen Cecil valóban volt páciense Ferenczinek, és lány korában ékszerész mesterséget tanult Bécsben. („A másik paciensem, akiről referálni akarok, az ékszerekhez és a gyermekekhez való viszonyát sokkal feltűnőbben árulta el. Gyémántcsiszoló mesterséget választott, szívesen hozta el hozzám magát a gyermekét, hogy nekem megmutassa, és – éles ellentétben tisztes, mint ő mondta, guvernántos ruházatával – tipikus meztelenségi álmái voltak.”(Ferenczi 1982. 276.)

Van egy lényeges mozzanat, ami jelentősen megkülönbözteti Cecil mamát és nemzedéktársait a klasszikus Cornélia-képlet anyáitól. A történelmi Cornélia ugyanis valójában tizenkét gyermeket szült, de közülük csak két fiú és egy leány érte meg a fiatal felnőtt kort. Polányi Cecil és nemzedéke életében is bőséges volt a gyermekáldás, ám gyermekeik többsége *meg is maradt, s fel kellett őket nevelni*, akár özvegyen is.

A gyermekáldáshoz fűződő mélyen tudattalan, ám nagyon ambivalens viszony természetét Ferenczi többször is megvizsgálta. Feltűnt neki például, hogy ez a (legalább is) kettős érzés – más más megnyilvánulásban - nem csak a nőkben, hanem mindkét nemű pácienseiben jelentkezik. Az “Élősködők, mint terhességi szimbólumok” című írásában például egy férfi betege kapcsán gondolkodik el, hogy „Az élősködőktől való szertelen félelem és azon indulattelt fedőképzetek mögött, amik azzal a megszágyenyüléssel foglalkoznak, amit ilyen „tisztatlanság”-nak a felfedezése okoz, számos esetben a *terhességnek* tudattalan fantáziája

rejtőzött. A terhességben és férgességben – a szégyenen kívül – az is közös, hogy mindkettőben apró élőlények élőszködnék a testen illetve a testben. Ugyanez áll a bélférgekre is. (Magzat – „kicsi féreg”). Féreg az álomban is ugyanígy fejtendő meg.”

Anélkül, hogy mélyebben belebonyolódnánk a magyar ‘féreg’ szó önmagában is szokatlanul széles skálájú jelentésének tanulságaiba (elég itt csak néhányat megemlíteni: ‘gyarló, esendő teremtmény’, ‘élőszködő, kellemetlen gerinctelen lény’, ‘vadállat, farkas azaz toportyánféreg’), óhatatlanul eszünkbe kell hogy jusson legalább két-három verssor a *Simon Judit balladájából*, Kiss Józseftől: a minden esztendőben földbe tett kis deszkakoporsóról, mely “alig-alig rőfnyi”, hiszen a „Szegény kicsi féreg nem tudott megnőni”, majd pedig a rabbi szavai: “Kellene most, kéne, Volt idő, nem kellett...” Az asszociáció nem véletlen. Kiss József balladája még 1875-ben született, s a vers annyira népszerű lett, hogy 1915-ben Mérei Adolf filmre is vitte.

Ferenczi - ahogy ez a pszichoanalízis történetéből jól ismert - mesterénél sokkal nagyobb figyelmet fordított az egyén preödipális korszakából eredő megoldatlan konfliktusainak feltárására. Ő irányítja rá a figyelmet „a nem kívánt gyermek” esetére is, mint – a pszichoanalízis számára feldolgozandó jelenségre, amikor felnőtt betegeknek aspektusából leírta, hogy milyen destruktív hatással járhat a gyermekre az anya - jórészt tudattalanba szorított - elutasító attitűdje. A nemkívánt gyermek és halálösztöne c. írásában két betegének esetét ismerteti: “Egyikük tizedik gyermeke volt nyilvánvalóan túlterhelt anyjának, a másik olyan halálos beteg apa ivadéka, aki születése után csakhamar elhalálozott.” (Ferenczi 1982. 122.) [kiem.:B.V:]

Itt valószínűleg csakúgy, mint ahogy a történeti és a modern *Cornélia* esetében tettük, meg kell különböztetnünk a „nem kívánt gyermek”- sorsnak legalább két típusát. Hiszen sem társadalmi sem lélektani szempontból nem mindegy, hogy az anyai (apai) elutasítástól szenvedő illető egyáltalában nem kívánt gyermek (pl. házasságon kívül született), vagy pedig a sokadikként világra jött, ám ambiciózus, de túlterhelt szülei által *valójában ennyit-már-nem-kívánt gyermek* („az életben maradt és megnövő kicsi féreg”). A problémáink szempontjából ez utóbbit kell vizsgálnunk. Nem véletlen, hogy éppen Ferenczi jutott legmesszebbre az ilyen típusú megbetegedések rejtélyének megfejtésében, hiszen - ahogy erre Hidas György már idézett tanulmányában felhívta a figyelmet - Ferenczi maga is vélhetően ilyen nem kívánt (pontosabban: ennyit-már-nem-kívánt) gyermek volt (Hidas 1997. 43-47).

Nagyon lényeges elem itt az “ennyit-már-nem...” *kimondhatatlan* volta. A népes család ugyanis a szülők számára a biztos jövőbe való befektetést jelentette. Gyermekeiket magától értetődő módon mintegy önnön lehetőségeik kiterjesztésének tekintették. Ezzel egyidejűleg azonban vállalniuk kellett egy új típusú felelősséget is utódaik testi és szellemi egészsége és jóléte iránt, s ez ugyancsak óriási, gyakran emberfeletti terhet jelentett a szülőknek. Ezt a mentalitásban bekövetkezett gyökeres változást ismét csak az írók képesek szavakba önteni: “Édesanyám életében az a gondolat sem fordult elő, hogy sok a gyerek, akiket az Isten adott. Úgy viselte el, mint a természet parancsát és ajándékát.” - írja Móricz, és figyeljük meg, hogy fontos különbséget tesz napjainak tudatos “egykezésének” gyakorlata, a régi óriási gyermekhalandóság - valamint a mindkettő ellenpólusaként megjelent új típusú nagycsalád szülői magatartása között: “Soha nem fordult elő, hogy valaha is zúgolódott volna érte. Kilenc gyermeke volt, ezek közül kettő erőszakos halállal halt meg. Egyik tejhiány miatt, valósággal elsorvadt s elmúlt, a másik szintén fiú, gáztettnek áldozata lett, meggyújtotta rajta a ruhát egy szomszédbeli kisfiú. De a többi hét gyereket fölnevelte, hat fiút s egy lányt. *Ebben nem volt a falu álláspontján*: a falu nem volt tudós ugyan abban, amit oly jól értenek a mai egykés vidékek, de a *gyerektúlszaporodást meg tudták gátolni azzal, hogy nem állottak útjába a kaszásnak*, amely betlehemi gyermekirtásra indult el minden ősszel s minden tavasszal,

mikor az esős idők beállottak. Még száz évvel ezelőtt, amint hallom, nyolcvanszázalékos volt a gyermekhalandóság. Ez nemcsak a higiénia s más kulturális hiánynak volt a következménye, hanem elsősorban annak, hogy *a gyermek élete a falu törvényében nem volt megvédve.*” (Móricz 1978. ih. Kiem.: B.V.)

Már fél századdal korábban, már Tolsztojnál is ott vannak ezek a gondolatok. Ő ugyan a reá bízott másik ember élete és egészsége iránti *személyes felelősség* megjelenését egyúttal az emberi természet valamiféle *romlásaként* értelmezi, hiszen a modern ember annak a következményeit viseli, hogy elfordult az istentől, mégis, felejtethetetlenül pontos és árnyalt képet nyújt az új mentalitásról: ”Még most is elfog az iszonyat, ha csak eszembe is jut feleségem élete és állapota az első időben, amikor három-négy gyerekünk volt, s ő mindig egészen el volt merülve bennük. Nem is volt életünk egyáltalán. Örökös veszedelem, az volt; menekülés a veszedelemből, és újra beálló veszedelem, új kétségbeesett erőfeszítések, új menekülés: a helyzet állandóan olyan, mint egy pusztuló hajón.” (im. uo.) Tolsztoj leírásából egészen világosan kitetszik, hogy ez az új mentalitás nem a semmiből támadt, hanem a modernitás velejárója: ”...Nem is beszélve a betegségekről, hogy azokat hogyan gyógyítsa, a gyerekek neveléséről, gondozásáról is végtelenül sokféle és állandóan változó szabályokat hallott és olvasott mindenütt. Így, ezzel táplálni; nem, nem így, nem ezzel, hanem emígy; öltöztetés, itatás, fürdetés, ágyba dugás, sétálás, levegő, minderre hetenként új meg új szabályokat hallottunk mindnyájan - de főként ő. *Mintha csak az előző nap kezdtek volna gyerekek születni. Nem úgy táplálták, nem úgy fürdették, nem időben, s ha a gyermek megbetegedett, kisiült, hogy a hibás ő, nem azt tette, amit tenni kell.*” (im. uo.)

Az alcímben kitett kérdőjelre a válasz: *nem*, a modern sokgyermekes anyák nem Cornéliák, vagy legalábbis ambivalens érzelmeiket és mentalitásukat nem lehet csak ebből az egyetlen aspektusból magyarázni.

Szasz értelmezésében a Anna O. klasszikus esetét felfoghatjuk úgy is, mint a csapdába esett, öntudatra még nem egészen ébredt modern individuuum öntudatlan küzdelmét, aki “az utálatos alávetettség pozíciójából kezdte meg a hisztériás játszmat: elnyomott, meg nem fizetett betegápolóként funkcionált, *akit a (testileg) beteg paciens tehetetlensége kényszerített segítségnyújtásra.*”(Szasz im.278.).

Az összeegyeztethetetlen törekvések közötti feszültég tehát a kulcsa a korai hisztériás eseteknek – mondja Szasz: ennél fogva azok a szexuális problémák, amelyeket a pszichoanalízis elsődleges okként tárt fel, valójában másodlagos jelentőségűek, az elsődleges konfliktus, az igazán komoly életvezetési probléma, amely kimondásánál még mindig “talán könnyebb volt ezt a szexuális problémát beismerni (és aggódni miatta), mint a fent jelzett etikai kérdést felvetni.” (uo.) Ez azt is jelenti, mondja Szasz, hogy az értékkonfliktus „nem ‘oldható meg’ semmilyen manőverrel – az alapvető célokra vonatkozó döntést igényel, és e döntés meghozatala után a cél elérésére irányuló jelentős erőfeszítéseket kíván.” (Szasz im. 279.)

Szasz pontos diagnózisa mellé azonban hozzá kell tennünk legalább még egy komponenst, amely egyáltalán nem könnyítette meg a felívelő modernitás korszakának fiataljai számára az “alapvető célokra vonatkozó határozott és egyértelmű döntést”. Tudvalevő, hogy ez kor egyebek mellett a természettudomány és az orvostudomány intézményes felvirágzásának ideje is, amely új konfliktusokkal és a szeretteinkkel szembeni *konkrét egyéni felelősség átértelmezésével* is együtt járt. Ez igazi átmeneti korszak volt: immár (és még) nemcsak az a személy számított rossz gyermeknek, rossz hitvesnek vagy szülőnek, aki nem maga ápolta idős, elesett apját, anyját, gyermekeit, de az is, aki nem tett meg *mindent* azért, hogy a gondozására bízott fél a legjobb, legkorszerűbb (legdrágább) klinikai kezelést kapja.

Úgy gondolom tehát, hogy fontos számításba venni és elemezni mindezeket a tényezőket, amelyek, bár nem ismeretlenek a történészek és a demográfusok előtt, szociológiai, és lélektani vonatkozásaival azonban mégsem számoltak a súlyuknak megfelelő arányban. És amíg a tudományos igényű vizsgálódások mindig csak vagy az egyik vagy a másik fél szempontjából, és mindig csak az egyféle társadalmi szerep aspektusából szemlélik ezeket a bonyolult társas viszonyokat, addig az egymáshoz nem illeszkedő értelmezés- fragmentumok nem fogják megmagyarázni, miért boldogtalanok a modern nagycsaládok. Megint csak Ferenczi volt az, akiben legalább a sejtések szintjén felmerült, hogy hol kellene keresni a probléma gyökerét. Már a tízes években felfigyelt a szorongásoknak erre a típusára és nevet is talált neki: *“Polykratismus”*. - mondja egy rövidke, de zseniális feljegyzésében - *“Így nevezhetnők Schiller „Der Ring des Polykrates” című költeményének analógiája alapján azt a babonás félelmet, hogy valakinek csak azért van nagyon jó sora, hogy annál keményebb legyen aztán isten büntetése. Analitikailag ez egy esetben a páciens saját, büntetendő fantáziák miatti rossz lelkiismeretére volt visszavezethető.”*(Ferenczi 1919. XXVI.6. [kem.:B.V.]

Ma talán nem annyira közismert a történet, amit Schiller balladában örökített meg: Polükratész, Kr. előtt a VI. században Szamosz szigetének uralkodója, hogy megbékítse a sikereire féltékeny isteneket, ezért drága, értékes gyűrűjét a tengerbe vetette. Ám a haragvó istenek nem fogadták el áldozatát, a gyűrűt másnap a szakácsa megtalálta egy kifogott hal gyomrában.

Ferenczi nyitva hagyta azt a kérdést, hogy közelebről mi a forrása az ilyen a „polykratismusnak”, amely Schiller szavaival szuggerálja a szorongó lélekbe, hogy *“Halandónak még sosem adta kegyét zavartalan a sors!”*(Szabó Lőrinc ford.) Miféle, a tudatlanba szorított, „büntetendő fantáziák miatti rossz lelkiismeret” nyomasztja a modern embert. magyarázható ez a nagy méreteken fellépő, az anya (szülő)-gyermek viszony intimitását romboló “polykratizmus”, és főképpen: van-e mód, és ha igen, miként lehet belőle kigyógyulni? Mert hogy ez a - valószínűleg nagy méreteken fellépő -, az anya (szülő)--gyermek(ek) viszony intimitását romboló modern “polykratizmus” az modern emberi kapcsolatok megbetegedése. Abban nyilvánul meg, hogy a szülők tudattalanul és be nem vallott módon, *nem merik* szeretni a gyermekeiket. A polykratismus nem annyit tesz csupán, hogy az anyák (apák) nem merik kimutatni a lelkük mélyén rejtőző szeretetet, hanem: a veszteségtől való szorongás eleve meggátolja magának a szeretet-érzésnek a kialakulását is: nem elleplezi, hanem elfojtja a szeretetet - súlyos sérülést és mérhetetlen szenvedést okozva ezzel gyermekeiknek, és persze önmaguknak is.

Polányi Cecil, hat gyermek csodálatosan intelligens édesanyja, érdekes fejlődésen ment keresztül. Azt a csapdát, amelyet a korosztályának a modernitás állított, nem tudta kikerülni. Sok gyermeket szült, és mint annyi hozzá hasonló fiatal lány, érzelmileg erre nem volt felkészülve.

Ha Cecil mama és elsőszülött lánya közötti kapcsolatot nézzük, nagyon bonyolult képletet látunk: összes gyermeke közül talán Mauzihoz fűzte a legambivalensebb kapcsolat (és viszont). Gondoljuk meg, Cecil Laura születésekor húsz-huszonegy éves volt. Kiszakadt régi családjából, környezetéből, közösségéből. Harminchárom éves koráig hat gyermeket szült, közülük a legkisebb mentálisan sérült lett. A saját édesanyjáról gyakorlatilag semmit sem őriz a családi emlékezet, feltehető, hogy éppúgy “egyszerűen nem volt téma” a családi beszélgetésekben, levelezésekben, mint ahogyan később a hatodik gyermekkel, Palival kapcsolatos ügyek sem.

Laura külsőre - és talán belső tulajdonságaiban is - inkább apjára hasonlított. Közismert volt sudár alakja, szépsége, választékos öltözete (“Első rendelési órám legszebb és legérdekesebb

nőbetege...”) – Édesanyja ezzel szemben alacsony, telt, örökké fogyókúrával küszködő alkat, könnyen lelkesült az új s még újabb eszmékért, öltözködése pedig időnként kimondottan lezser volt, annak ellenére, hogy nagyon is értett a divathoz, (egyebek között divatról szóló cikkeket is írt a német nyelvű pesti újság számára.) A nők általában enyhe iróniával viszonyultak hozzá, és anekdotákat őriztek róla. A férfiak (Jászi Oszkártól Ferenczin át József Attiláig vagy Illyés Gyuláig) általában intelligenciájára, kifinomult ízlésére emlékeztek, és bájosságát, lelkesítő lényét emelték ki. Gyermekei olyan anyát láttak benne, aki a kíméletlenségig szókimondó, akár kritikáról, akár dicséretéről legyen szó, és akinek megfelelni: - arra egy élet is kevés. Mauzi egész életében úgy érezte, hogy anyja őt legfeljebb csinosnak látja, az eszéről azonban nem tart sokat. (Laura Fermi 1971.113) Karli úgy érezte, hogy egész életében nem sikerült bebizonyítania neki, hogy képes maradandót alkotni. „Az én életem nem tudott megnőni az ő árnyékában - írta öccsének - Felélt engem. - Évek óta vágytam rá, hogy benső viszonyban legyünk újra, de mindig visszarántott a félelem, hogy vesztetre válik a meghittség. ...Voltak évek, amikor én voltam a mindene, mikor nagylelkűségből és hiúságból szőtt szenvedélyes szeretete majdnem megfojtotta fejlődésemet. Én határtalan lovagiassággal szerettem őt édes apám halála után, amíg csak hirtelenül ellenem nem fordult, mert reményeiben csalatkozott volt.” (Vezér 1986.90) Adolfról a testvérek, különösen Karli úgy gondolták, hogy senkit sem szeretett soha életében úgy, mint a mamát. Az unokák visszaemlékezéseiben pedig csak egy közös vonást találni: Cecil mama és a szülei között érezhető feszültség volt tapasztalható. Ha például Zsófi lánya, Maria Szécsi úgy emlékszik a nagymamára, mint erős matriarchára, akinek a szemében csak egyetlen érték számított: az intellektuális kiválóság, akkor Karli lánya, Kari olyasmire emlékszik, hogy Cecil nagymama a bécsi látogatásokkor mindig meglepte őt valamilyen divatos, kislánynak való (“nőies”) csecsebecsével – kendővel, nyaklánccal – és ez eléggé bosszantotta is puritán édesanyját, Duczynska Ilonát.⁵ Ha a barátok, ismerősök emlékeivel is összevetjük mindezt, akkor előtűnik, hogy az ellentétek közötti egyensúly megteremtésére való - talán nem is tudatos - törekvések Cecil karakterének alapvető vonását jelentették és feltehető, hogy nem szereteteinek szándékos bosszantása volt a céljuk.

A Polányi család levelei között található egy, amelynek keltezését nem ismerjük, de valamikor a tízes évek elején írhatta Polányi Mihály az édesanyjának, akkortájt, amikor túlesett már egy intenzívebb pszichoanalízisen, és lényegében visszanyerte egészségét: “Éveken át a te betegséged szabta meg a képzeletem kereteit. - írta Misi - Mindent magába nyelt, ami a hétköznapi életemből áradt. Most, hogy látom, hogy az igazi gyógyulás útján haladsz, visszaesés nélkül, olyan vagyok, mint aki képtelen az új kereteit megtalálni. Emlékszel, amikor a pszichoanalízis elején nem tudtál egyetlen sort sem leírni, és arról panaszkodtál, hogy a te régi világod eltűnt, nincsenek már ismerőseid, akiknek írhatnál. *Ha nem én lettem volna Vergiliusod a pokolra szállásod során*, akkor magam sem tudnám, hogyan ismerjek rád, most, hogy immár hamarosan alá kell ereszkedned a mennyekből...a személyed immár realitás a számomra. és keresztül folyik rajtam. A képzeletem immár kinyújtóztatja tagjait.”(Scott 11. [Kiem.:B.V.]

Az nyilvánvaló, hogy a levél írója, jártas a pszichoanalízis világában, és talán ez a levél volt egyben a Polányinak a pszichoanalízistől való búcsúja is. És az is világos, hogy a látszatok ellenére testvérei közül ő volt az, aki a legsikeresebben birkózott meg az anyai teherrel. Tegyük ehhez hozzá, amit Karli írt neki a mama halálakor: “Téged szeretett édesanyánk legjobban gyermekei közül (pedig mindet szerette). Szerencsétlenségedre, te anyagilag nagy támasza voltál. Ezért drágán kellett fizetned. Emlékszel a Ferenciek téri időkre, amikor

⁵ Az előbbire ld. Scott: 7.o. Az utóbbit Kari Polanyi-Levitt mesélte Gábor Évának és nekem egy budapesti személyes beszélgetés során.

édesanyánk fél tucatszor is leküldött téged a negyedik emeleti lakásunkból, és te mindig egyenlő szívesen, készséggel, egy kis bari kedvességével siettel kedvére járni? És később, *a zombori együttlétetekre, a diftériára, amikor irántad való szeretete egész erejével tört ki?* “ (Vezér 1986. 90 [kiem.:B.V.])

Polányi Károly itt arra utal, hogy az I. világháború elején a katonarvosként bevonult huszonhárom éves Misi diftériában megbetegedett. Édesanyja érte ment Zomborba, Pestre hozta és talán akkor ott az életveszély árnyékában, végre anyai szeretete egész erővel fel tudott törni: *merte szeretni* nagybeteg fiát.

*

Jelen írásnak nem célja, hogy akár pszichoanalitikus, akár tudásszociológiai szempontból kimerítő és korrekt magyarázattal szolgáljon arra, hogy közelebbről miből fakadt a Polányiak (és más hasonló családok) nemzedékeken át megnyilvánuló, csodálatra méltó kreativitása.

Két célt tűztem magam elé csupán. Az egyik, hogy néhány – egyébként nem ismeretlen - életrajzi adalék segítségével érzékeltessem, milyen sok szállal és menyire bonyolult módon kapcsolódott a fiatal Polányi Mihály a századelő magyarországi kultúrájához, és ezen belül a kialakulófélben lévő pszichoanalízishez is. Ma, amikor Polányi Mihály ismeretelmélete és különösen annak gyakorlati alkalmazása - így például pszichoterápiás lehetőségek (Kotsis Á. 1995. 429.) - iránti világszerte tapasztalható érdeklődés hullámai immár Magyarországot is elérték, talán nem éreztelen egy ilyen gondolati kört megtenni Polányi Mihály szellemében. Hiszen az általa kidolgozott posztkritikai tudás elmélet egyik alaptézise így hangzik: „Minden szellemi folyamat, amely révén az ember felülmúlja az állatokat, abban a korai tanulói időben gyökerezik, amelyben a gyermek elsajátítja eredeti közösségének idiómáját, s végül magába szívja a közösség egész kulturális örökségét. A nagy úttörők saját erőfeszítésükkel módosíthatják ezt az idiómát, de elsődlegesen még az ő világképüket is az a kor és az a hely határozza meg, ahonnan származnak.” (Polányi 1994.II.131.)

A másik célom az volt, hogy a Polányi és néhány hozzá hasonló család történetén (persze csak nagyon elnagyolt, vázlatos és csakis a nyilvánosság számára hozzáférhető történetén) keresztül egy a tizenkilencedik század végén zajló hatalmas mentalitástörténeti változás néhány aspektusára felhívjam a figyelmet. A sokgyermekes modern nagycsaládok jelensége ismereteim szerint mindezidáig még nem kapott valódi horderejéhez méltó tudományos elemzést. Ennek oka talán az, hogy ez a családtípus csak néhány generációra jellemző, s közelebbi vizsgálatának természete sem nem tisztán szociológiai, sem nem tisztán individuálpszichológiai, sem pedig nem tisztán orvos- esetleg tudománytörténeti, ezért műfaji besorolása nem könnyű. Ugyanakkor, megérett az idő egy alapos, multidiszciplináris feltáró vizsgálatra. Fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy ez a családtípus nem ősidőktől fogva létezik. Ellenkezőleg: a modernizáció egyik átmeneti stádiumára, tehát legfeljebb két-három nemzedéknyi időszakra jellemző. Viszont a kultúrának – és ezen belül az *intimitás-kultúrának* olyan jellegzetes mintázatait és sérüléseit (“polykratizmus”?) hozta létre és hagyta örökségként az utódokra, melyeknek “titkaihoz” - amíg megmaradunk a klasszikus disziplináris keretek között - aligha adódik esélyünk hozzáférni.

Jegyzetek:

Bauer Hilda 1985. *Emlékeim – Levelek Lukácshoz*. Archívumi Füzetek V. (Szerk.: Lenkei Júlia). MTA

Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp.

Beck Mihály 2001. A kémikus Polányi indulása - In: *Polanyiana*. vol.10. 1-2. 17-21.

- Békés Vera** 2004. Oidipusz, Ádám, Raszkolnyikov – ösbűn-modellek a 20. század első felében. In: Dékány András – Laczkó Sándor (szerk.): *A bűn* (Lábjegyzetek Platónhoz sorozat, 2-3) Pro Philosophia, Librarius, Szeged, 69-83.
<http://mek.oszk.hu/04800/04835/04835.pdf>
- Békés Vera** 2006. Tudásszociológiai olvasatban – Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezése. *BUKSZ*, (18), 1: 3–11.
- Boócné Sáfár Gyöngyi** 1991. A csecsemőhalandóság néhány szociológiai vonatkozása. In: Hanák Katalin (szerk.): *Terhesség – szülés – születés II.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Bp., 209-248.
- Erős Ferenc** 2004. *Kultuszok a pszichoanalízis történetében – Egy Ferenczi monográfia vázlatja.* Jósöveg Műhely Kiadó, Bp.
- Ferenczi Sándor** 1982. *Cornélia, a Gracchusok anyja.* In: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. (Válogatta Linczényi Adorján.) Budapest: Magvető, 275-277.
- Ferenczi Sándor** 1919. *Polykratizmus* - In: A pszichoanalízis haladása - Értekezések - XXVI. Rövid feljegyzések az analitikai gyakorlatból. Dick Manó kiadása - 131.
- Ferenczi Sándor** 1929 (2000). A nemkívánt gyermek és halálösztoke. In *Ferenczi Sándor.* (Vál. és s. a. r.: Erős Ferenc) Új Mandátum, Budapest, 121-124.
- Fermi, Laura** 1971. *Illustrious immigrants.* The intellectual migration from Europe. 1930-1941. 2. ed. (rev.) Univ. of Chicago, Chicago – London, p. XI.
- Freud, Sigmund–Ferenczi Sándor** 2000–2005. *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor Levelezés. 1908–1933.* I, II, III. kötet (a német Böhlau kiadása [1993–2005] alapján 6 félkötetben). Szerkesztette: Ernst Falzeder, Eva Brabant, Patrizia Giampieri-Deutsch, Haynal André tudományos irányításával. A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Bp.
 Az egyes kötetek megjelenési évei:
Freud/Ferenczi 2000. *Levelezés. 1908–1911.* I/1. kötet.
Freud/Ferenczi 2002a. *Levelezés. 1912–1914.* I/2. kötet.
Freud/Ferenczi 2002b. *Levelezés. 1914–1916.* II/1. kötet.
Freud/Ferenczi 2003. *Levelezés. 1917–1919.* II/2. kötet.
Freud/Ferenczi 2004. *Levelezés. 1920–1924.* III/1. kötet.
Freud/Ferenczi 2005. *Levelezés. 1925–1933.* III/2. kötet.
- Frank Tibor** 1997. Budapest alkímiaja – Marslakók. Amerikai-magyar tudománytörténeti műhely. *Fizikai Szemle*, vol. 47: 3. 73-76.
- Füstöss László** 2002. Wigner Jenő Polányi Mihályról, ahogyan Andrew Satonnak elmondta. *Polanyiana*, vol. 12: 1-2. 83-85.
- Gecsei Kolos** 2004. Beszámoló a chicagói Polányi-hagyaték feldolgozásáról. *Polanyiana*, vol. 13:1-2. 229-234.
- Harrington Hall, Mary** 1992. Beszélgetés Polányi Mihállyal. *Polanyiana*, vol. 2. 3. 18-21.
- Hall, James A.** 1984. Pseudo-Objectivity as a Defense Mechanism: Polanyi's Concept of Dynamo-Objective Coupling. *J. Amer. Acad. Psychoanal.*, 12:199-209.
- Hall, James A.** 1992. Polányi és a pszichoanalízis. *Polanyiana*, vol. 2: 3. 47-51.
- Hidas György** 1997. Ferenczi Sándor, a nem kívánt gyermek. In: Hidas Gy. (szerk.): *A megtermékenyítéstől a társadalomig – Az ember a kultúra és a társadalom prenatális dimenziói.* Dinasztia Kiadó, Bp., 43-47.
- Hunter, Dianne** 2006. Hisztéria, pszichoanalízis és feminizmus – Anna O. esete. *Thalassa*, (17) 1: 101-122.
- Ignotus, Paul** 1961. The Hungary of Michael Polanyi, In: *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on his Seventieth Birthday, 11th March 1961.* Routledge and Kagan, London, p. 12.; Magyarul: Polányi Mihály Magyarországa. *Polanyiana*, 1993. vol.3.2. 85-95.
- Janus, Ludwig** 1997. Prenatális stressz – posztnatális személyiségfejlődés. In: Hidas György (szerk.): *A megtermékenyítéstől a társadalomig – Az ember a kultúra és a társadalom prenatális dimenziói.* Dinasztia Kiadó, Bp., 55-60.
- Kafka Margit** 1962. *Állomások.* (regény) Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- Koestler, Arthur** 1997a. *Nyílvevő a végtelenbe.* Osiris Kiadó, Bp.
- Koestler, Arthur** 1997b. *A láthatatlan írás.* Osiris Kiadó, Bp.
- Kotsis Ádám** 1995. A személyes tudás logikája. Polányi Mihály ismeretelmélete és a pszichoterápia; *Pszichoterápia*, vol.4: 6. 429-436.
- Litván György** 1993. *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája.* Századvég, Bp.
- Móricz Zsigmond** 1978. *Életem regénye*, in: Móricz Zsigmond, *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 817.
- Mózsa Szabolcs** 2003. Adatok a medikus Polányi karlsruhei tanulmányihoz. *Polanyiana*, vol.13. No.1-2. 159-165.
- Nedo, Michael** 2001. Ludwig Wittgenstein – életrajzi vázlat. *Magyar Filozófiai Szemle*, 45: 3. 203-249.
- Nyíri Kristóf** 1983. Ludwig Wittgenstein. Kossuth Kiadó, Bp.

- Nyíri Kristóf** 1986. Európa szélén - Eszmetörténeti vázlatok. Kossuth Kiadó, Bp.
- Polányi Cecília** 1986. Művészet és pszichoanalízis. In: Vezér Erzsébet: *Írástudó Nemzedékek – A Polányi család története dokumentumokban*. Archívumi Füzetek VII. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp. 43-45.
- Polányi Cecília** 1986: Három levél Lukács Györgynek - In: Vezér Erzsébet: *Írástudó Nemzedékek – A Polányi család története dokumentumokban*. Archívumi Füzetek VII. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp. 38-42.
- Polányi Károly** 1986. *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. Társadalomfilozófiai írások. Gondolat Kiadó, Bp.
- Polányi Laura** 1986. Néhány szó a nőről s neveléséről. In: Vezér Erzsébet: *Írástudó Nemzedékek – A Polányi család története dokumentumokban*. Archívumi Füzetek VII. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp. 49-59.
- Polanyi-Levitt, Kari - Mendell, Marguerite** 1986. Polányi Károly - in: Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. Társadalomfilozófiai írások - Gondolat Kiadó, Bp. 7-51.
- Polányi Mihály** 1949. Mr. Koestler. *The Manchester Guardian*, 1949. június 28. The book of the Day.
- Polányi Mihály** 1994. *Személyes tudás*. Atlantisz Kiadó Bp.
- Polányi Mihály** 1997a. Tudomány, hit társadalom. In: *Tudomány és ember*. PMSzFT-Argumentum Kiadó, Bp. 5-101.
- Polányi Mihály** 1997b. *A hallgatólagos dimenzió*. In: *Tudomány és ember*. PMSzFT- Argumentum Kiadó, Bp. 163-241.
- Polányi Mihály** 1998a. *A tudományos kutatás szabadságának alapjai*. *Polanyiana* vol.VII.1-2. 68-81.
- Polányi Mihály** 1998b. Tudomány, megfigyelés és hit. *Polanyiana*, vol. 7: 1-2. 111-124.
- Scott, William Taussig and Moleski, Martin X. S. J.** 2005. *Michael Polanyi – Scientist and Philosopher*. Oxford UP.
- Striker Sándor** 2005. Éva Striker-Zeisel és Arthur Koestler – hetven év barátság. *Polanyiana*, vol. 14: 1-2, 36-44.
- Szabó Ervin** 1977-1978. Levelezése I-II. (Litván György-Szűcs László szerk.) Kossuth Kiadó.
- Szapor, Judith** 2005. *The Hungarian Pocahontas – The Life and Times of Laura Polanyi Stricker 1882-1959*. East European Monographs Boulder, Colorado Distr. by Columbia UP. NY. No. DCLXII.
- Szasz, Thomas** 2002. *Az elmebetegség mítosza – A személyes magatartás elméletének alapjai*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szívós Mihály** 2005. *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Tolsztoj, Lev Nyikolajvics** 1969. Kreutzer szonáta - Kisregények; Szépirodalmi Könyvkiadó OK, Bp.
- Tóth Árpád** 1917. Kaffka Margit új regényeiről - *Nyugat* 1917. 22.
- Vezér Erzsébet** 1986. *Írástudó Nemzedékek – A Polányi család története dokumentumokban*. Archívumi Füzetek VII. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp.
- Vygodskaja, Gita Lvovna** 1995. His Life. Published in *School Psychology International*, vol. 16, Translated from the Russian language by [Ilya Gindis](#). 105-116..
- Wigner Jenő – Hodgkin, R. A.** 2002. Polányi Mihály élete. *Polanyiana*, vol. 11. No. 1-2, 19-62.